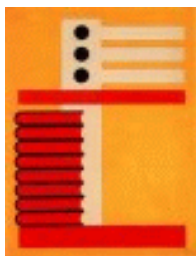

МИКОЛА КОСТОМАРОВ ДВІ РУСЬКІ НАРОДНОСТІ

ПЕРЕКЛАВ
Олександр Кониський
з ПЕРЕДНІМ СЛОВОМ
Дмитра Дорошенка

Електронна бібліотека української літератури

Микола Костомаров. *Дві руські народности*. Переклав Олександр Кониський, з переднім словом Дмитра Дорошенка. Київ — Лайпціг: Українська накладня, [1920?]

Набір і електронне форматування: Максим Тарнавський.

Передмова.

Розправа М. Костомарова «Дві руські народности» була надрукована вперше в українському місячнику «Основа», у третій книзі за 1861. р. На цей час припадає найбільший розцвіт таланту Костомарова й його наукової й публіцистичної діяльності. Незадовго перед тим увільнившись од заслання у глухому тоді Саратові й позбувшись заборони писати й друкувати під своїм ім'ям¹, Костомаров немов поспішає надолужити страчений час: одна за другою виходять ізпід його пера монографії, розвідки, статті, збірки матеріалів із української й російської історії.

В 1861. р. громада українських патріотів закладає в Петербурзі, місячний журнал «Основа». Цей журнал виходив протягом 1861. й 1862. р. під редакцією кирило-методіївського братчика Василя Білозерського. Головними літературно-публіцистичними силами журналу були Куліш і Костомаров, окрасою ж відділу красного письменства було ім'я Шевченка, а за ним цілий ряд імен, таких, як Марко Вовчок, Стороженко, Руданський, Глібів, Мордовець, Кухаренко, Свидницький та інші видатні письменники того часу.

Новому журналові довелось обороняти українську справу на два боки: з одного — проти Поляків, котрі зазіхали на західно-українські землі, Галичину і Правобережжя, називаючи їх «польськими землями»; з другого — проти Москалів, що не хотіли Українців зовсім признавати за окремий народ, вважаючи весь наш край за «русскій». Отже проти них виступив у першій лінії Костомаров, що, як історик і знавець народнього життя, міг науковими аргументами довести відрубність нашого народу в минулому й сучасному, — й від Поляків, і від Москалів. Так появилися статті Костомарова: «Правда полякамъ о Руси», «Правда москвичамъ о Руси», «Двѣ русскія народности» та інші, де він доводив історичну самостійність українського народу.

Найважливіша й найцікавіша з цих статей, це — про «дві руські народности». Костомаров дає в ній блискучу, майстерну аналізу історичних умов, які витворили з близьких колись до себе племен східнослав'янської («руської») групи дві цілком окремих і відмінних народности; ці народности уявляють тепер із себе два цілком окремих національних типи, з різною вдачею, різною психологією, різним світоглядом і громадським ідеалом. Треба сказати, що давати характеристику якій одній народности, узагальнювати риси, що зустрічаються в її представників, і переносити ці риси на цілу народність, як щось виключно їй властиве і приналежне — річ доволі смілива й ризиковна. Наука тепер ставиться до таких загальних характеристик дуже обережно. Вона вважає, що треба розрізняти серед кожного народу окремі соціальні верстви або класи, котрі мають особливі, властиві собі риси, що швидко зближують їх із такими самими соціальними верствами чужої народности, ніж із іншими класами своєї власної. Та в ті часи, як писав Костомаров свою розвідку — в 60. роки — мало звертали увагу на внутрішні соціальні різниці в межах кожної народности, а дивились на «народ», як на щось соціальне й саме в собі замкнене. Знов же такі Костомаров та й інші сучасні йому історики вважали за український народ, за українську націю, — саму лишень масу сільської людности, не звертаючи уваги на те, що вищі класи української нації, хоча й виховані під впливом російської або польської державности й культури, також належать до українського народу й мають у собі

1. Микола Костомаров родився 4. травня 1817. року в селі Юрасівці Острогозького повіту на Вороніжчині. В 1840. році він скінчив харківський університет, а в 1846. році став професором університету в Кніві. Року 1847. його арештовано за приналежність до Кирило-Методіївського Братства й, після кількох місяців слідчої тюрми й цілого року кріпости, заслано в Саратов. Там він пробув на примусовій службі в різних губернських канцеляріях до 1856. року. В 1859. році його обібрано професором петербурзького університету, але ж, після університетських розрухів у 1862. р., уряд усунув його з катедри, й Костомаров був тільки членом археографічної комісії для видавання історичних джерел. Умер у Петербурзі 1885. р.

виразні риси української національної вдачі (це, наприклад, виразно позначається в писаннях Українців російською або польською мовою).

Та проте, здебільшого, висновки й характеристики Костомарова дуже влучні й вірні. Костомаров дуже добре знав і українське й московське народне життя, й те й друге досліджував він, і як етнограф, і як історик; рідко хто з учених був так добре обзнайомлений із побутом, народною поезією й релігійним життям обох народів. Належачи по батькові до московського, по матері до українського роду, Костомаров і ставився до обох народів майже однаково, з однаковою любов'ю, дарма що більшість своїх сил і своєї праці віддавав на службу українській справі.

Певна річ, що, пишучи цю свою розвідку про «дві руські народности» або, краще сказати, про два окремих народи — український і московський, Костомаров мусів оглядатись і на російську цензуру, й на ті погляди, що глибоко закоріннились, і серед російської, й серед української публики. Це відбилось, між иншим, і на його термінології: ось, наприклад, уживання ним назви «южнорусській» у розумінні — «український». Ця штучна назва, котру Костомаров спробував був зацепити в літературі, як знаємо, не прийнялася зовсім. Отже й ми в нашому виданні замінюємо її словом «український», щоб не заводити зайвої плутанини.

Розвідка Костомарова зробила свого часу велике вражіння. Не дурно бо Драгоманов називає її «азбукою українського націоналізму» для 60. і 70. років XIX. ст. В основних своїх рисах вона не перестаріла й досі, й багато де в чому думки Костомарова справдилися таки на наших очах у цілому ряді прикладів.

Вже незабаром потому, як появилася розвідка в «Основі», її перекладено на українську мову у львівському журналі «Слово», пізніше подав її в перекладі² Ол. Барвінський у II. томі своєї «Руської Історичної Бібліотеки» (Тернопіль, 1886. р.), а ще пізніше цей самий переклад, виправлений і трохи перероблений, передруковано у збірнику українських писаннів Костомарова, в серії «Руська письменність», видаваній львівською «Просвітою», заходом Ю. Романчука.³

Певна річ, що в теперішній час, коли знову в такій різкій формі встали між собою відносини української, російської й польської народностей, нашій громаді особливо цікаво буде пригадати, як дивився на ці відносини в історичнім їх розвитку й як з'ясовував їх великий український історик.

Д. Дорошенко.

2. Про сам переклад див. ст. 106–110.

3. «Дві руські народности» (переклад з російського) — Руська письменність IV, Львів, 1906, ст. 412–471

Микола Костомаров Дві руські народности

Певна річ, що географічне положення було першою причиною тому, що витворилися між людьми ріжниця народностей узагалі. Що нижче на щаблях цивілізації стоїть який народ, то більш і скоріше географічні обставини підсоблюють придбати йому свій окремішній тип. Народи, що не мають твердих основ, легко переменяються, переселяються з одної країни у другу — бо в них вельми вбогий запас виховання, придбаного на старих селищах. Перейшовши на нове місце й тут розвиваючись далі такі народи переймають і легко засвоюють собі ті нові умови, які надає їм характер нової місцевости разом із усіма обставинами. Боротьба може бути, але буде вона тим млявіща, чим менш у народі того, на що можна опертися.

Инакше станеться з народом, котрий на перших своїх селищах придбав собі дещо таке, що задовольняло його, що він уважав за корисне для себе або за свої святощі. Такий народ, переходячи й на нову батьківщину, переносить туди свої старі основи, й вони стають йому підпорою, коли доведеться, що обставини нового життя вимагають у нього самопереміни. Видима річ, що коли, наприклад, Англієць переселиться куди поблизу тропіків, то він довго там берегтиме свою цивілізацію, свої звичаї, свої розуміння, придбані вихованням на своєму північному острові. Навпаки, нехай би юрба американських Індіан переселилася в Росію, то тут, стикаючись із Росіянами, Індіани переняли б побут пануючої народности тубольців. Нехай же вони житимуть ізольованими, не зближатимуться до північної освічености, то в недалеких поколіннях переменяться відповідно до підсоння, ґрунту й місцевости, і з них виробиться цілком нова народність: на ній дрібними лишень рисами відбиватись буде те, що нагадувало їх колишній, тепер далекий, рідний край. За глибокої давнини, за часу молодости народів переходи з одної країни у другу створювали окремішні типи й виробляли народности.

Тільки ж не самі лишень переселення та географічні обставини взагалі переменяли народи й формували народности. На цю справу впливали разом із тим ще й історичні обставини. Переходячи з одного краю у другий, вони не лишались ізольованими, а зносилися або стикалися з інчими народами; від цього залежав їх розвій і виріб форм життя. Інші народи переменялися й не переселяючись, а від впливу сусідів і захожих людей; нарешті, ті чи інші переміни громадського життя відбивалися на народній істоті і клали, на будучину, особливі ознаки, не схожі на попередні. Таким чином, трохи-по-троху народ з часом переменявся, ставав уже не таким, яким був колись. Усе оце становить те, що можна назвати одним словом історичними обставинами. Тут вищий чи нижчий щабель цивілізації або прискорює або зупиняє перемену. Тут усе йде тим самим законом, як і тоді, коли перемену викликають географічні обставини. Трапиться народ більш освічений, то він упертіще стоятиме за свою старовину, міцніше держатиметься за свої звичаї й довший час берегтиме пам'ять своїх предків. От, наприклад, Рим хоч і завойовує Грецію, та вона опановує його своєю освіченістю, а Галія, підпавши під Рим, тратить свою мову й народність, бо завойовники її були більш освічені, аніж вона. Стріча з народом слабшим зміцняє народність сильнішого, як стріча з сильніщим знесилює її.

Народність може вироблятися за ріжні часи людського розвитку, тільки що виріб справлятиметься легше за дитинного часу, ніж у дозрілому віку духового життя людського. Переміну народности можуть викликати протилежні причини, як: потреба дальшої цивілізації, зубожіння й підупад попередньої, свіжа жива молодість народу і старезний його вік із його неміччю. З другого боку, розвиток цивілізації може зберігати народність, коли народ надбав собі доволі чого такого, що веде його до дальшої духової праці в тій самій сфері, або коли він має на запас доволі інтересів, щоб виробити з них нові прояви освіти, або коли він задовольняється заведеним у себе ладом і не посувається наперед. Оце останнє ми помічаємо в тих народів, які стикаються з такими народами, в котрих сили більш, аніж у них; тоді вищі верстви таких народів переймають собі ту чужу народність, яка над ними панує, а маса тримається своєї попередньої народности, бо ж пригнічений стан її не дає їй спромоги ні розвивати далі ті основи, які їй лишилися з попередніх часів, ні, слідом за вищими верствами, переймати чужу народність.

Письменство є душа народнього життя, є — самосвідомість народности. Без письменства народність займає лишень пасивне становище; тим то в якого народу письменство багатіше й більш розвинене, то в нього й народність міцніша, й більша порука за те, що він завзятіше зберігатиме свою народність серед ворожих обставин історичного життя; тай сама суть народности виявляється виразніш і видніше.

Але що ж то за суть узагалі? Ми вище сказали, що явища назверхнього життя становлять суму відмін, якими одна народність одріжняється від другої: ті явища — це тільки назверхні ознаки, котрими виявляється те, що ховається на самому споді народньої душі. Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духове життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все оце й — заховані внутрішні причини народньої відрубности. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце, що належить до цього духового народнього складу, не показується поодинокі, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого піддержує, спільно одне другого, доповнює, й, таким побитом, усе заразом укупі становить єдиний гармонійний образ народности.

Прикладім тепер оці загальні прикмети до нашого питання про ріжницю між великоруською (московською) й малоруською (українсько-руською, українською) народностями.

У глибокій давнині губиться початок і тих одмін, і поділ слав'янського племені на відрубні народи. За того часу, відколи у грецьких письменників появилися звістки про Слав'ян, Слав'яни були вже поділені на відрубні народи і стали відомі або як великі відділи, або як дрібні вітки, а деяких із них не тямлять, де й притулити. Прокопій⁴ поділяє Слав'ян на дві великі віти: Антів і Слав'ян. Йорнанд⁵ ділить їх — на три: Славів, Антів і

4. *Прокопій із Цезареї* (в Палестині) — грецький історик із VI. в. після Хр., написав історію сучасної йому доби в 8 книгах. Він був таємним секретарем і правничим дорадником Белізара, відомого отамана військ цісаря Юстиніяна, в його походах проти Персів, Маврів і Готів, отже був очевидцем подій, які описує у своїй історії.

5. *Йорнанд* — готицька назва історика Jordanis-a — історик із VI. в. після Хр., написав, між инчим, твір:

Венедів. Певно, що кожна з тих віток ділилася ще на дрібніші. На це вказують звістки у Прокопія й Маврикія⁶ про те, що Слав'яни раз-у-раз воювали поміж себе й жили групами в-розкид; а вже де поміж групами народів ходить ворогування, там неминуче через те саме вироблюються етнографічні окремішности й одміни. Константин Багрянородний⁷ нараховує у Сляв'ян уже кілька дрібних віток. Наш початковий літописець⁸ визначає зокрема відділ руських [східних] Слав'ян розчакненим на кілька віток, і кожную з окремішніми відмінами, з окремішніми обичаями і звичаями. Певно, що між ними одні були більше споріднені між собою, другі менше, і й, таким побитом, кілька етнографічних віток, більше схожих одна на другу загальними прикметами, стали складати одну народність. Отак і русько-слав'янські народности, всі разом, і склали, одну загальну, руську⁹ народність, у порівнянні до інших слав'янських народностей на півдні. Але чи видно у глибокій давнині який прослідок існування української народности, чи поміж народами південно-західного обширу сучасної Росії був такий звязок назверха, щоб вони виявляли одну етнографічну групу? Цього в літописі прямо не сказано; в цьому напрямку більш пощастило білоруській народности: вона, під давньою назвою Кривичів, показана в літописі виразно на тому обширі, що заселяла потім, де й досі сидить, розпавшись на дві частини, західну і східну. В давнину згадують на півдні лишень про народи, не даючи їм загальної свідомо-однакової для всіх назви. Але ж чого не досказує літописець у своєму етнографічному нарисі, те доповняє нам історія та аналогія, як порівняємо стародавні етнографічні віти до тих, які існують за наш час. Навдивовижу велика подібність української мови до новгородського наріччя як-найвиразніше доводить, що українська народність існувала за часу глибокої давнини. Існувала вона як один із типів слав'янського світа й обіймала в собі ознаки дрібніших частин. Багато перейшло переворотів, котрі допомагали, щоб стерти, знищити цю подібність, але вона й досі є, й не примітити її не можна. Цього не можна пояснити ні випадком, ні тим, що по великоруських місцевих наріччях є багацько порозкиданих прикмет української мови. Певно, що коли одна яка ознака попадеться там чи инде, то з цього ще не слід виводити того, що в давнину той чи інший народ був рідніший тому чи другому; але коли назбирається сила тих ознак, що становлять у новгородському наріччі характер української мови, то тоді вже не можна мати сумніву, що давні Ільменські Слав'яни¹⁰ й Українці були рідніші між собою, аніж Українці з іншими Слав'янами теперішньої Росії. В давнину оця спорідненість була видніща й виразніща. Вона пробивається і в новгородських літописах і по стародавніх

„De origine actibusque Getaum" [про початок і історію Готів], де він і згадав про Слав'ян.

6. *Маврикій* — грецький цісар [582—603], провадив війни з Аварями; йому приписують твір про военну штуку в 2 книгах, де й є згадки про Слав'ян.

7. *Константин Багрянородний*, грецький цісар (912—952) і письменник, написав, між инчим, у 952. р., для свого сина Романа, твір про управу державою, де подає дуже цікаві згадки про сусідів Візантії на півдні й на сході.

8. себто, редактор початкової літописи, яку в нас приписували Несторові

9. себто, східно-слав'янську

10. себто, Новгородці

письменних пам'ятках. Уже ж оця спорідненість виникла не инакше, як за часу глибокої давнини; бо в тих землях, поперерізуваних селищами й інших іще народностей, не водилося поміж народами таких живих зносин, щоб одна яка подібна етнографічна ознака могла перейти з одного народу на другий. Тим то певна річ, що початок і джерело оцей спорідненості лежить у споконвічних доісторичних часах. Вона свідчить про те, що сила якихсь невідомих нам тепер обставин одірвала частину українського плем'я й ця частина подалась на північ; тут вона осіла з своєю мовою й основами свого громадського життя, виробленими ще на півдні, в первісному рідному краю. Оця ж схожість південної мови з північною, на мій погляд, безперечно доводить глибоку давнину мови й народности України. Видима річ, що нерозсудливо було б гадати, ніби то українська народність і в давнину мала ті самі ознаки, що в пізніших часах. Історичні обставини не давали народів не зрушити з місця і триматися без переміни того самого становища, тої самої постати. Говорячи про українську народність у давнину, ми розуміємо її в тому вигляді, який був праобразом сучасного її вигляду й містив у собі головні риси, що становлять незмінні ознаки, суть народнього типу, спільного для довших часів, здатного опертися й оборонити себе проти всіх ворожо-руйнівничих нападів. Ми не говоримо про ті відміни, які український тип то переймав із часом і перероблював їх на свій лад, відповідно до головних своїх основ, то переймав випадково на час і кидав як щось чуже, що не пристало його природі.

Повертаючись до руської історії, можна простежити, як те, що недосказав літописець у своєму етнографічному нарисі про Україну-Русь, само себе виявило в тих обставинах, які склали історичну долю українсько-руського народу. Первісний етнограф вичисляє: Полян, Деревлян, Улучів, Волинян, Хорватів, не даючи їм спільної назви, окремої від інших Слав'ян сучасної Росії; але сама історія дала їм незабаром таку назву. Ся назва — Русь. Наука ще й досі не вирішила остаточно: чи цю назву, нам усім спільну, занесла з балтійського побережжя частина чужоземців, що оселилися серед одної вітки українсько-руського племені, — чи, як гадають деякі вчені, засновуючись переважно на східних джерелах, це й раніш була місцева назва Руської Землі? Але вже в XI. століттю назва Русь поширилася й на Волинь, і на сучасну Галичину, хоча, здається, ще не переходила ні до Кривичів, ні до Новгородців¹¹ на північний схід. Уже осліплений Василько, сповідаючись із своїх намірів, признається, що мав на думці помститись над Ляхами за *Руську* Землю, й розумів не Київ, а той край, що опісля став зватися Червоною Руссю. В XII. ст. в ростовсько-суздальській землі під назвою Русь розуміли загалом південно-західну сторону сучасної Росії. В широкому розумінні назва Русь поширювалася на землі, що були звязані з Руссю, що зпочатку політично підлягали Русі або Києву, опісля ж, коли політична перевага Києва впала, ті землі все ж таки були в церковній залежності від руського митрополита й бачили в Русі столицю своєї спільної віри. Але у своєму властивому розумінні ця назва, відмінна "від інших слав'янських народів, і була етнографічною назвою українського народу; дрібні вітки, що вичисляє літопис, або зникли, або відійшли на третій плян, у сутінь коли всі вони злучилися в одне, й коли виплили наверх самі

11. Новгородці зуться первісно в літописи Словінами.

лишень спільні всім їм ознаки. Назва Русь для теперішнього українського народу перейшла й до чужинців, і всі почали називати Руссю не всю групу слав'янських племен на обширі сучасної Росії, а тільки південний захід Росії, населений народом, який тепер називають малоруським, південно-руським, українським. Ця назва так залишилася й на далі. Коли литовське плем'я, удруге вмішавшись в долю слав'янських народів усєї західної частини руського суходолу, з'єднало їх ув одне політичне тіло й надало нову спільну назву — Литва, то ця назва перейшла до білоруського краю й до білоруської народности, а українська залишилася при своїй старій назві — Русь.

У XV. столітті на обширі теперішньої Росії визначалося чотири віти східного слав'янства: Новгород, Московщина, Литва й Русь; у XVI. й XVII. ст., коли Новгород уже знищено, лишилися Московщина, Литва й Русь. На сході під назвою Русь розуміли належність до одної загальної слав'янської сім'ї, поділеної на дрібні віти, а на південнім заході Русь було ім'я одної віти з цієї сім'ї. Суздалець, Московець, Смоленець були Руські через ті ознаки, що служили органами їх з'єднання, через походження, віру, книжну мову і просвіту; а Киянин, Волиняк, Червонорусин — були Руські через місцевість, через особливі риси свого народнього, громадського й родинного побуту, через свої звичаї й обичаї. Кожен із них був Руський через те, через що східний Слав'янин був не Руський, а Тверитянин, Суздалець, Московець. Злука країв була справою загальною, тим то давня назва, вживана в давнину для означення всієї федерації, стала народньою і для східної Русі, як тільки в загальних основах потонув розвиток частин: із назвою Русь лучилося для них з-давен-давня те, що було їм спільне, що їх рівняло, з'єднювало. Коли ж із ріжних земель склалася Московська Держава, то ця держава легко присвоїла собі назву Русь, і народ її прийняв для себе знану йому давніше назву, і з загальних ознак переніс її на більш місцеві і спеціальні ознаки. Назва «Руський» зробилася і для півночі і для сходу тим, чим за давнього часу була виключно для самого лишень південно-західного народу. Тоді цей народ лишився ніби-то без назви; його місцеве спеціальне ім'я, вживане другим народом лише як загальне, зробилося для другого тим, чим колись було для першого. В українсько-руського народу ніби украдено його прізвище. Сталося навпаки тому, як було в давнину: колись північно-західна Русь уживала цю назву задля загальної ознаки, маючи для своїх частин свої власні назви; тепер же той народ, що вживав у давнину назву Русь як свою власну, міг називатися руським лишень у загальному розумінні, а у своєму, спеціальному, мусів придбати собі нову назву. На заході, в Червоній Русі, сей самий народ зіткнувся з чужими народностями, з Поляками, Німцями, Уграми, й йому природно було задержати свою стару назву у спеціальному значінню. Отак галицький Червонорусин і досі зостався з назвою Руського, Русина. В його частинній народности найвиразніше відбивалися ознаки загальної руської народности, виявлялася приналежність його руського світа взагалі; такі риси, як віра, книжна церковна мова, історія — нагадували Русинів про його давній звязок із руським народом узагалі. Все це обороняло його від зазіхань чужинців, що грозили і грозять йому знищенням. Зате там, де ця сама народність зіткнулася з північно-або східно-руською, там назва «Руський» для них не мала ніякого глузду, бо Українцеві не доводилось оберегати ті загальні ознаки його побуту, котрі не відрізняли, а злучували його з тим народом, що переняв од нього собі назву — Руський. Тим то й мусів він, замість

назви Руський, прибрати собі таку нову назву, що визначувала б одміну його від східної Руси, що показувала б ріжницю, а не схожість. Таких народніх назв з'являлося чимало, та, мовити правду, не було жадної такої, щоб уповні задовольняла, може, й через те, що ще не вповні витворилася в народі свідомість своєї народности. В XVII. ст. були назви: *Україна, Малоросія, Гетьманщина*, — нині ці назви поневолі поробились архаїзмами, бо ні одна, ні друга, ні третя не охоплювала сфери цілого народу, а визначала лишень місцеві, тимчасові явища історичного життя. За нашого вже часу вигадано ще одну назву — *Южноруси*, але вона вживається тільки по книжках і, мабуть, навіки лишиться книжньою назвою; бо сама вже вимова її така довга, що не годиться для щоденної звичайної мови, яка не дуже то любить такі зложені назви: в таких назвах майже раз-у-раз видко відбитки вигадок і почасти вченої штучности. Скажу до слова, що з усіх тих назв, які видумували для нашого народу, щоб одрізнити його від Великорусів, чи не більш за всі прийнялася назва «**хохол**». Очевидячки, що прийнялася вона не своєю етимологією, а тільки через ту звичку, з якою вживають її Великоруси. Вимовляючи слово «**хахол**», Великорус розуміє під ним справжній народній тип. Перед Великорусом зі словом «хахол» устає чоловік, що говорить якоюсь певною мовою, має свої певні звичаї, свої обставини домашнього життя, своєрідну народню фізіономію.

Тільки ж було б чудно й гадати, щоб це глумливе прізвище народу могло прийнятися як справжня назва народу. Це було б усе-одно, як би, наприклад, прізвище «Джон-Буль»¹² Англіїці зробили справжньою назвою для свого народу! Але з усіх прізвищ і назв, які коли були, ця назва, здається, найбільше прийнялася в розумінні народньої окремішности. Не самі лишень Великоруси звать Українців «хахлами»; трапляється, що инколи й Українець сам скаже про себе «хохол», не вбачаючи в цьому слові нічого глумливого¹³; але такі випадки трапляються, здебільшого, тільки у східній частині України. І те, що цієї назви не приймає цілий народ, і таксамо її глузливе походження не дозволяють шукати в ній достойну назву для цілого народу.

*

Але ми звернули трохи вбік од своєї мети. Річ у тому, що назва Русь ізпоконвіку закріпилася за південно-руським [українським] народом. Назва не виникає без факту. Не можна накинути народові ні з сього, ні з того якубудь назву. Це може залізти в голову хіба таким західно-європейським мудрим людям, як оті, котрі запевняли, що ніби то Катерина II, з найвищого наказу, подарувала московському народові назву «**Русскій**» і заборонила йому вживати його давньої назви — Москаль. Разом із назвою розвивалася й

12. *Джон Буль* (John Bull) — Іван Бик — гумористична назва на означення національної вдачі Англіїця — здороюого, задавакуватого, натоптуваного хлопа, готового що-хвилини боксуватися.

13. Розуміється, що від того часу, як це написано, справи змінилися, і свідомий своєї національної окремішности Українець одчуває і в цьому слові, і в слові «Малорос» образу. Одинока назва для нашого народу на цілому етнографічному просторі, назва, яку Костомаров міг іще вважати «місцевою, тимчасовою» є — Україна.

самостійна історія життя українського народу. Відома річ, у яке прикре становище заводять нас наші давні літописці, коли тільки ми забажаємо розслідувати долю народнього життя в давнину. Літописи частують нас по саме горло звістками про усобиці князів, про будівлю церков, незвичайно докладно розповідають про дні, навіть години смерти князів і єпископів; аби ж постукався до них у двері скарбниці народнього життя, то вони й німі, і глухі, і ключі від тих таємних дверей давно закинені в море забуття. Від давньої бувальщини лишилася ледви примітна тінь. Отже й її поки-що досить на те, щоб бачити, як рано Південна Русь [Україна] почала рости іншим, своїм власним шляхом, і не так, як Північна [Московщина]. На півдні цілком інакше, ніж на півночі, розросталися, устатковувалися, переміняли свій вигляд одні й ті самі загальні основи. Північ, а ще більш північний схід, до половини XII. віку нам мало відомі. Літописні оповідання того часу повертаються тільки коло південних країв; у новгородських літописах такі короткі й уривчасті місцеві звістки, що, здибавши їх, гадаєш собі: чи не оглав це загубленого літописного оповідання. Признатися по правді, так якось аж чудно слухати оті глибокодумні спостереження над розвоєм новгородських громадських основ у порівнянні з переворотами й рухами в удільній руській землі, спостереження, які проповідують деякі шановні дослідники, й які перейняли вчителі по школах — де можна судити хіба тільки про розвиток новгородських літописів, там вони ведуть річ про розвій новгородського життя!... Отже й навіть такого злиденного оглаву не лишилося про життя й долю північно-східної Русі, тої суздальсько-ростовсько-муромсько-рязанської країни, й тим більший жаль бере, коли добре тямиш, що тут саме й якраз того часу заключилося зерно великоруської народности, й якраз тоді й пустило воно з себе перші парости того, що пізніше зробилося рушієм сполуки всього руського світа й закладом майбутньої обнови й усього слав'янського... Таємничий родовід і дитячий вік великоруської народности повитий густою, непросвітною хмарою. Розігнати цю хмару в нас нема спроможности; через те доводиться або піддатися спокусі і вдатися в безкраї вигадки і здогади, або спочити на тій думці, як колись так робили, що така вже на те була воля божа, і що ті причини, котрі зробили великоруську народність тим, чим вона є, залежали від невідомої волі! Така думка втихомирить усяке хвилювання розуму, але ж ні вона, ні самі вигадки та здогади не задовольняють наших потреб. Вигадки і здогади не зробляться самі про себе правдою, коли їх не потвердять або очевидні факти, або певний логічний звязок проявів. Ми не сумніємося проти волі божої, віримо, що всім, що діється у світі, кермує божа воля, й відомим, і невідомим; але ж коли, міркуючи про що, та в усьому, здатися на волю божу, то тоді нічогосінько не лишиться задля міркування. Річ історії — розсліджувати не причину всіх причин, недоступну для людського розуму, а причину частинних проявів. Єдине, що відоме нам про північний схід, це те, що там поміж Фінами мешкали Слав'яни і брали перевагу над Фінами, і що в тому краю загальні основи були такі самі, як і по інших землях руського світа. Але ми не відаємо ні подробиць життя, ні того, яким побитом ті Слав'яни прокладали загальні основи до свого життя. Тимчасом, на півдні весь український народ виразно на початку XI. віку визначається суцільністю: він не вважає на князівські перегорожі й раз-у-раз діями своєї історії нагадує про свою єдність; він засвоює собі одну назву Русь, у нього одні спільні спонуки, ті самі головні

обставини ворочають ним; його частини тягнуть одна до другої. А от інші віти загального руського слав'янства, наприклад, Кривичі, виділюються своїми окремішніми частинами в загальному звязку. Новгород, хоч і виділився зі своєю землею на півночі, але ж він раз-у-раз тягне на південь до Києва; він Київу рідніший, аніж Полоцькові або Смоленськові. Певна річ, що це виходить із того, що він етнографічно більше звязаний із півднем.

Від половини XII. віку визначається характер Східної Руси або суздальсько-ростовсько-муромсько-рязанської землі. Прояви її самостійного життя, як указує давній літопис, починаються від того часу, як 1157 р. Андрія Юрієвича¹⁴ вибрано за особного князя над усею ростовсько-суздальською землею. Тоді вже виразно виявився той окремішній дух, що панував у громадському ладі цього краю, ті розуміння про громадське життя, які там панували, — й різниця між цими розуміннями й тими, що кермували життям на Південній Руси і в Новгороді. Епоха ця незвичайно важна: вона дорогоцінна для того, хто розсліджує наше минуле, тут показується, хоч і невиразний, малюнок — малюнок на лад образків по наших старих рукописах — дитячого віку великоруського народу. Тут можна бачити перші парости тої вдачі, що опісля стали джерелом його сили й безсилля. Тут ніби читаєш про дитячі роки великого чоловіка, і в його дитячих рухах хочеш зібрати зерна подвигів його в будущині.

Чим за свого дитячого віку відрізняється великоруський народ од українського й інших народів руських земель? Прямунням дати міцність і формальну суцільність своїй землі. Вся земля вибірає Андрія єдиним князем на всі міста. В Андрія було кілька братів і два небожі; їх проганяють, не забороняють лишитися тільки двом: одному, що нездужав і не здолав бути ніяким діячем, а другий не виявляв ніяких нахилів до влади. Не сам Андрій виганяв братів, виганяла їх уся земля. Літопис оповідає, що Андрія ставили ті ж, що повиганяли молодих братів його. Одначе ж єдність, до котрої так виразно прямували погляди, не змогла зразу вкорінитися й обернутися в постійний звичайний лад; згодом земля мала знов кількох князів разом; але один із них був за великого князя, за верховода всеї землі. Разом із тим виринає, хоч у зародні, друге прямуння: підгорнути інші руські землі під кормигу своєї землі. Муромщина й Рязанщина зі своїми князями були вже під кормигою ростовсько-суздальського князя. Це не було особисте бажання, князя, навпаки — князі виходили з такого роду, що його значіння звязувалося з єдністю цілої руської федерації, і вже у східних краях набіралися отого місцевого прямуння. На що вже скупий літопис, на звістки про народні рухи, а проте здибуєш там сліди того, що князі діяли відповідно до народньої волі; навіть у таких випадках, де визначається начебто особисте владолубство князів; доводиться чимало з того, що досі звертали на самовладдя князів, звернути на самовладні нахили тих, що оточували князів. Коли Всеволод¹⁵ забажав

14. Це той *Андрій Юрієвич* (1157—1174), званий Боголюбським (див. пом. ст. 63 [тобто примітка 29]), внук Володимира Мономаха, що, користаючи зі сварок поміж українськими князями, вмішався в ці сварки, наслав 1169. р. на Київ своє військо й по-варварськн його знищив та пограбував, а людей повивозив на північ.

15. *Всеволод Юрієвич* (1176—1212) — брат Андрія Боголюбського; це той, що вмисне розсварив українських князів і тим спричинився до поновної руїни Києва (1203. р).

випустити на волю князів-бранців, свого небожа та Гліба Рязанського, то Володимирці не дали цього вчинити і присудили осліпити тих князів. А коли той самий Всеволод іде на Новгород і облягає Торжок, його тягне до згоди, він не хоче руйнувати волости, так же дружинники його вимагають цього: образу князя вони вважають образою самих себе. «Ми не цілуватися з ними прийшли», кажуть Володимирці з насмішкою. Отаким побитом, ворогування з Новгородом і прямування підгорнути його під свою руку виходило не зо спонуки князя, а народа, й тим то Новгородці, попроганявши Суздальців зпід своїх мурів, незабаром єдналися з суздальськими князями, й, навпаки, на самих Суздальцях, що сили було, мстилися, продаючи кожного Суздальця по дві **ногати**¹⁶. Зате ж не дивно, що суздальська земля з таким озвірінням, із такою пихою ставала проти Новгородців, як вони ввійшли в Суздальщину переможцями під прапором Мстислава Вдатного¹⁷. Кілька разів можна помітити, як у часах нападів князів східно-руської землі на Новгород прориваються народні гордощі цієї землі й доводять до забобонів у неї, що, мовляв, її народ переважає Новгородців і має право верховодити над ними. Елементи просвіти, виплекані на київському ґрунті під православними поглядами, перейшли на східну землю, та там інакше вони зростали й явилися в іншій формі. Замість Києва на півдні, повстав новий Київ на півночі — Володимир; по всьому видко, що була думка зробити з Володимира другий Київ, перенести старий Київ на нове місце. Тим то в Володимирі збудували патрональну церкву св. Богородиці Золотоверхої, збудували й Золоті Ворота, позаводили й назви київських урочищ: печорське місто, річка Либедь. Та ба! — не стало сили відірвати старий Київ од Дніпрових гір: занесені з півдня на чужий ґрунт парости під північно-західним похмурим небом інакше вирости, не те дерево вийшло з них, і не ту садовину воно вродило.

*

Старослав'янські погляди на громадський лад визнавали джерелом народньої правди народню волю, присуд віча: не вважаючи на те, з кого складався народ, хто був на вічу, вважалось лишень на обставини; відповідно до тих обставин на віче збиралося або більше або менше учасників, і бувало, що народньому вічу надавали вагу всенароднього зборища; траплялося й так, що вічем уважали натовп таких людей, котрим на час пощастило орудувати на громадській ниві. До того ж виникла й давно вже закорінилася в народньому розумінню ідея, що князь є керманич, мировий суддя, заводить лад, обороняє від неспокою й зокільного і внутрішнього; неминуче сама зі себе повинна була виникнути суперечність князівської основи з народньо-вічевою; але цю суперечність утихомирювало

16. Ногата (з естонськ.. НАНАТ = шуба) — одиниця старої кунової вартости, рівнялася $2\frac{1}{2}$ кунам [шкірам із куни]; в XIV. в. н. мала вже металеву вартість.

17. *Мстислав Мстиславович Удатний* (+ 1228), новгородський князь, славний вояка й лицарь [правнук Володимира Мономаха], вславився, між инчим, перемогою над Поляками й Мадярами, що хотіли були захопити галицько-володимирські землі; сам він покидав часто Новгород, щоб для себе здобути Галичину.

й лагодило визнання, що народня воля стоїть понад князівським правом. Потреба князя була неминуча; його вибирали, й коли він не задовольняв тих потреб народа, для котрих його було треба, або ж коли надуживав своєї влади, чи значіння, його проганяли. От така основа в. XI., XII. і XIII. ст. виробляється скрізь: і в Києві, і в Новгороді, і в Полоцьку, і в Ростові, і в Галичі. Виявляється вона не скрізь однаково, а відповідно до ріжних місцевих обставин і тих умов, в які доля становила руські землі. Основа ця часом набіралася більш єдиновладного духа, а часом більш народньо-правного; декотрі землі вибирали собі князя раз-у-раз із одного роду, через що вибір скидався ніби на спадщинне право, й коли оце право не витворилося цілком, то лишень тому, що не встигло приглушитися виборне право, котре, своєю суттю, ослаблювало силу звичаю; по других землях, як от у Новгороді, при виборі князя народня воля не звертала уваги на жадні звичай спадщини, а вважала тільки на дійсні тогочасні потреби краю.

Марна праця шукати б у Києві якогобудь виробленого права й ладу в наслідді князів. Хоч і була невиразна ідея старшинства, але поверх неї стояло право народнього вибору. Ізяслава Ярославовича¹⁸ прогнали Кияни й вибрали собі полоцького князя, що сидів тоді випадково в київській тюрмі і вже ж жадним правом не сподівався такої шаноби. Опісля Ізяслав хоч і запанував знову в Києві, але запанувати йому допомогли чужинці. Це було ніби завойовання чужинцями Києва. Тим то пізніше польські історики дивилися на ці події так, мов би то приборкана Русь була в ленній залежності від Польщі. Минув якийсь час; ледви встиг київський князь вибитися сам і визволити Киян од своїх помічників, як Кияни знов вигнали його. Князювати в Києві сів чернигівський князь¹⁹, а Ізяслав мусів знов утікати. Хоча літопис і не говорить просто, що Кияни його вигнали, але це видно само з себе: раз, що Кияни не могли шанувати такого князя, що приводив на них чужинців²⁰ і віддавав на кару тих людей, які здавалися або неприхильними до його або верховодами народу за часу вигнання князя; а по-друге, і Святослав не міг би осістися на київському престолі й володіти чотирі роки, коли б на те не було народньої волі і згоди. Дальш уже кілька разів літопис нагадує, що князі сідали на князівство за вибором, і таксамо з волі народу їх проганяли; що віче вважало за собою право судити князів, проганяти їх і карати другорядну владу, настановлену князями, а часом і самих князів. Коли вибрали Мономаха, то тоді народ судив людей, близьких до попереднього князя. Всеволод, бажаючи уступити своє князівство братові своєму Ігореві²¹, не міг цього вчинити, не випрохавши на те згоди

18. Це було 1068. р., коли на Україну напали Половці й Кияни зажадали на вічу від кн. Ізяслава помочі, а він не хотів її дати. Зчинилося повстання, невдоволений народ розбив «пору́б» (тюрму), де сидів полоцький князь Всеслав, унук Ізяслава, найстаршого сина Володимира Великого (про якого згадує «Слово о полку Ігореві» як про характерника) і покликали його на князя.

19. брат Ізяслава — Святослав (+ 1076); це було 1073. р.

20. Відомо, що Ізяслав утік був до Поляків (польський король Болеслав був його шуряк) і навів їх на Київ, а потім криваво помстився на учасниках повстання.

21. Всеволод Ольгович (син Олега-Гориславича, як називає того князя «Слово о полку Ігореві»), уміраючи (1146. р.), поручив Киянам на князя свого брата Ігоря, й Кияни зразу пристали; але на вічі на Подолі завагалися й рішили покликати переяславського князя Ізяслава (1146—1149), що прийшов із військом і побив Ігоря. Ігор попов у полон, і його, закованого, відіслано до монастирської тюрми в

народнього віча; віче ж потім і зсадило Ігоря, покликало до себе князювати Ізяслава Мстиславовича, а згодом Ігоря вбило. Ізяслав Давидович, Ростислав Мстиславович, Мстислав Ізяславович, Роман Ростиславович, Святослав Всеволодович²² — усіх їх, як на це вказують сліди в літописі, вибірано на князівства з волі Киян. Трохи-по-троху значіння народу, як керманича народніх справ, перейшло до воевничої дружини, себто, ватаг, що збиралися з усяких юнаків. Дружини настановляли і зсаджували князів: князі були в них ніби їхня зброя й могли держатися на князівстві, як це звичайно водиться в воевничих державах, тільки силою волі та вмлістю, а яку вони мали вагу у своєму роді, це вже не мало значіння.

Чужинцям туркського племені; як от Чорні Клобуки, Торки, Берендії, не було заборони втручатись у громадські справи — нарівні з тубольцями, тим то ота маса, що орудувала громадськими справами, була такою ріжноманітною войовитою мішаниною. Отак виглядала щодо свого побуту Київська земля. Козаччина зав'язувалась уже в XII. і XIII. ст. На Червоній Русі таксамо вибірали і зсаджували князів. Там князь так підлягав вічу, що навіть сім'є життя його було під контролею Галичан. У Галичині народня сила і значіння зосереджувались у руках *бояр*. Це були люде, котрих сила обставин вилучала з маси, й вони захоплювали орудування справами краю. Тут зав'язувався вже зарід того панства, що, за часу польського панування, захопило край і, поставивши себе проти маси народа, викликало, наостанку, її проти себе в особі козаків. Читаючи історію України-Руси XII. і XIII. ст., ми бачимо молодим іще той громадський лад, що за кілька віків показується в дорослому стані. Українсько-руська суспільність із-давніх-давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою, невиразністю форм; такою вона виявлялася й опісля. До цього прилучалися ще непостійність, недостача виразної мети, рвучість руху, прямування до виробу чогось нового й якесь руйнування недоробленого ще, все, що неминуче впливало з переваги особистости над громадськістю. Україна-Русь — ніколи не тратила почуття своєї народньої суцільности, однак ж і не дбала про те, щоб розвивати його; навпаки, сам народ немов би простував до власного розпаду, а проте не міг розпастися. На Україні-Русі не видно й найменшого змагання підвертати під себе чужинців, або щоб тих чужоземців, що сиділи поміж українським народом, привподобити до тубольців; сварки й бійки не без того що траплялись, але вони виникали або за ображену честь, або за часову здобичу, а не на те, щоб закріпити на довгі віки своє панування. В початках, як у Києві засіли варязькі князі з ріжноплемінною дружиною, ті Варяги пхнули Полян до діяльности, й вони зробилися наче-б-то завойовниками народів: виринає ідея прилучувати землі, чується потреба осередку, до котрого б тягли землі, але ж і тоді не примітно жадного змагання прикріпити до себе ті землі міцно. Київ ніяк не годився на столицю централізованої держави; він і не замірявся на це; він навіть не міг удержати за собою верховодства над федерацією, бо не зумів зорганізувати її. В Українців не було вдачі

Переяславі, де його й спіткала смерть (1147. р.)

22. Все це пізніці київські кіязі з ріжних родів, що панували в ріжних часах, а то й по кілька разів: Ізяслав (1154, 1157, 1161), Ростислав [1154, 1159, 1161 – 1167], Роман (1171, 1175), Святослав [1176 – 1180, 1181 – 1194]

насилувати, нівелювати, не було політики, не було холодного вирахування, не було твердості на шляху до визначеної собі мети.

Те ж саме бачимо й на далекій півночі, в Новгороді; похмуре небо мало перемінило там головні основи південного характеру, а невдячність природи хоч і розвинула там більше промислового духа, але не виробила характеру вирахування й купецької політики. Купецька діяльність з'єдналася там із удатністю, невизначеністю мети й непевністю стежки до неї; таксамо, як воевнича відвага українських ватаг. Новгород завжди був рідним братом півдня. Політики в нього не було; він не замірявся прикувати до себе своїх великих володінь і злити в одне різнородні племена, що осідали на його володіннях; він не силкувався завести міцний звязок і покірливість частин і установити між верствами мешканців відповідні зносини; устрій його правління все був під впливом несподіваних спонук особистої свободи. Обставини наділяли його незвичайно важним купецьким значінням, але ж він не дбав, щоб ті обставини повернути на власну користь і купецькі вигоди спожити на добуток своєї політичної автономії; через те він у купецьких справах опинився цілком у руках чужинців. У Новгороді, як і на Україні, багато було завзяття, широкої відваги, політичного захоплення, так зате мало було політичної підприємчivosti, а ще менше витривалости. Часто він гаряче лаштувався стояти за свої права, за свою волю, та не вмів сполучити докупи спонук, котрі, на око, наче-б-то вели до одної мети, а насправжки зараз розходилися врозтіч; тим то в політиці він раз-у-раз поступався, й добутками свого купецтва, і своїх земель, одкуплявся від зазіхань московських князів навіть і тоді, коли, здавалося, спромігся б був справитися з ними; він не забезпечував свого побуту міцним ладом, хоча дорожив ним; хоч і не стояв, немов вода в сажальці, але й наперед не рушав, а вертівся на одному місці. Він мав перед очима мету, але не досить добре визначену, й не знайшов стежки, щоб іти до неї навпростець. Він був свідомий своєї єдності з Руською Землею, та не міг зробитися знярядом її загальної єдності; він бажав, рівночасно, в тій єдності вдержати свою відрубність, і не вдержав її. Новгород — як і Україна — тримався федеративного устрою навіть і тоді, коли супротивний вихор повалив недокінчену будівлю його.

Таксамо й Україна цілі віки берегла старосвітські погляди; вони перейшли в її кров і тіло, несвідомо для самого народу, й Україна, зорганізувавши козацький устрій, — форму, що зародилася ще в далеку давнину, — шукала тої федерації у спілці з Московщиною²³, де вже давно зникли ці федеративні основи.

Вище я завважив мимохідь, що козацтво розпочалося в XII.—XIII. ст. На жаль, історія південної, Київської Русі немов провалюється після татарської руйни. Мало відоме нам народне життя в XIV. і XV. ст.; одначе ж елементи, з яких склалися основи того, що в XVI. ст. зросло виразно в формі козаччини, не зникали, а розросталися. Литовське панування збило докупи роз'єднані частини, склало з них щось ціле, одне. Але незабаром життя пішло, як давніше. Князьки, не з Рурикового вже, а з Гедиминового роду, незабаром зрушилися, як і колишні, й почали, як і колишні, гратися своєю долею. Не маємо джерел, щоб запевно сказати, чи велика була участь народу в життю за князів

23. Костомаров має на думці Переяславську умову 1654. р.

нового роду; безперечно, що в суті все йшло, як і перше було: ті ж дружини, ті ж воевничі ватаги помагали князям, настановляли їх, озброювали одних проти других. Злука з Польщею стягла живучі елементи України й дала їм інший напрям; з бездомних керманичів, із верховодів ватаг вони за Польщі поробилися земельними власниками; з'являється змагання особисті спонуки заступити правом; польська національність, із куди більш розвинутою культурою, ніж руська, взяла над останньою верх, захопила в себе її вищі кляси, відірвала їх од їхньої справжньої національності, розірвала їх звязок із рештою народа й дала їм як-найдогідніщі умови для того, щоб зтягти в ярмо той народ. Досі народ перебував у заколоті загального самовільства: або його тримали в неволі сильні, або він скидав одних сильних на те, щоб натомісць посадовити других. Тепер же він підлягає й попадає в неволю легально, себто, визнаючи до деякої міри оту неволю за справедливу й законну. Отоді то сяйвом метеору виходять у формі козацтва ті староруські основи, що потроху розвинулися ще в XIII. ст. й довго ховалися в народі. Та тільки саме козацтво, як відродження старовини, поневоли носить уже в собі зарід розпаду. Козацтво носить з тими ідеями, якими нічим було житися в сучасній течії історичної долі. Козаччина XVI. й XVII. ст. й удільщина XII. і XIII. ст. скидаються одна на другу більш, аніж можна собі гадати. Правда, що прикмети назверхньої несхожості не дуже виразні, як прирівняти їх до прикмет назверхньої схожості, за те внутрішня схожість має велику силу. Козацтво, як і давні київські дружини, складалося з людей усякого типу, в ньому була перемішка туркського елемента, в ньому панує особисте самовільство. І козацтво таксамо простує до постановленої мети тим шляхом, на якому само себе знесилює й нівечить. І в козащині та ж невизначеність і непостійність, там таксамо настановляють і зсаджують проводирів, і там такі ж самі бійки за них. Певна річ, що важною може здатися ця обставина, що в давнину зверталось увагу на походження, рід провідників, бо походження служило правом, а серед козащини, навпаки, вибірали зпоміж рівних²⁴. Але швидко козащина почала доходити до давнього удільного ладу й напевно дійшла б була до нього, як би не стали були на перешкоді випадкові обставини, які часто змінюють хід життя, не вважаючи на якісь там історичні закони. Коли Хмельницький устиг заслужити славу й повагу серед козацтва, воно робить своїм провідником його сина, дарма що той син не мав відповідних до того прикмет. Вибір гетьмана довго повертався коло осіб, споріднених із Хмельницьким, і тільки те, що перевівся рід Богданів, перешкодило тому, щоб наново воскрес родовий княжий лад, хоча б і в іншій формі.

На сході було навпаки: тут особисту волю доти звужували, доки її не знищили. Колись і тут були і прокидувались основи вічевого ладу. Принятим звичаєм заводити владу — був вибір князя; але тут розуміння громадського ладу заручилися трівкістю, їм на підпомогу стали православні ідеї. В сьому напрямі ріжниця племен визначилася як не можна виразніше. Православ'є в нас було одне; занесли його до нас такі самі люде, з того ж

24. Це було не зовсім так: ми знаємо, що й козаки звертали немалу увагу на походження й рід своїх провідників, головню, гетьманів. Петра Дорошенка, наприклад, цїнили за те, що він «з діда-прадіда козак», з Многогрішного глузували за те, що він «мужичий син», а з Самойловича за те, що «попович». Але рїшали все, розуміється, особисті заслуги, енергія і спритність кандидата. *Д. Дор.-ко.*

самого джерела; духовенство складало одну корпорацію незалежну від місцевих особливостей політичного ладу: церква вирівнювала різниці, й коли що повинно було однаково прийнятися по всьому руському світу, то вже ж саме те, що виходило з церковної сфери. Отже не так воно сталося насправжки. Православ'є принесло до нас ідею монархізму, освящення влади небом, воно оточило розуміння влади промінням верховного орудування світом із неба; православ'є навчило, що над течією нашого земного життя стоїть воля божа, і що вона править нашими вчинками, показує нам будуччину по смерті; православ'є зродило думку, що все, що діється довкола нас, — діється або з ласки або з гніву божого; православ'є примусило, починаючи яке діло, звертатися до Бога і складати успіх на божу ласку. Таким робом, не тільки в подіях незвичайних, недовідомих, а навіть у щоденних громадських справах можна було раз-у-раз убачати чудо. Все це розповсюджено скрізь, скрізь воно, здебільшого, прийнялося і приладилось до історичної течії; але ж ніде воно так не перемогло супротивних старих поглядів, ніде так прикладно не визначилось у практичному життю, як на Східній Русі.

Загальність православ'я давала, одначе, хоча трохи волі й місцевим інтересам. Православ'є допускало місцеві святощі, котрі хоч і були загальні, але опікувались особливо якоюсь одною місцевістю. Отак і позаходилися по всіх руських землях патрональні храми: в Києві — Десятинна Богородиця і св. Софія; в Новгороді й Полоцьку — св. Софія; в Чернигові і в Твері — св. Спас і т. інші. Скрізь вірили, що благословення з такого головного храму йде на цілий край. Андрій збудував у Володимирі золотOVERХУ церкву Богородиці й постановив у ній чудовний образ, викрадений ним із Вишгороду²⁵. Ніде святощі патронального храму не визначалися таким родючим, чудотворним значінням, як у Володимирі. Літопис Суздальщини не то що всяку перемогу, всякий успіх, а то мало не кожную, хоч трохи примітну подію в краю вважає за чудо тої св. Богородиці («сотвори чудо святая Богородица владимірская»).

Ідею вищого орудування подіями доведено до того, що успіх сам себе освячує: пішла яка справа на руку — значить, Бог її поблагословив, значить — вона діло добре. Старі міста ростовсько-суздальської землі заспорилися з Володимиром, Володимир переспорив, узяв перевагу, значить: це чудо св. Богородиці. Варто звернути увагу на те місце в літописі, де він признає, що Ростовці й Суздальці, як старші, стояли таки за своє право (*хотяще свою правду поставити*), і, зрівнюючи справу цих міст із обичаями всіх руських земель, додає, що вони, противлячися Володимирові, не хотіли правди божої (*не хотяху створити правды Божія*) і противилися Богородиці. Ростов і Суздаль хотіли; щоб князі були з вибору народу, а Володимир, наперекір їм, постановив Михайла, й літопис повідає, що *«сего же Михайла избра святая Богородица»*. Виходить таке, що місто Володимир вимагає для себе верховодства у краї за те лишень, що в мурах його перебували святощі, що творили чуда й давали успіх. «Володимирців прославив Бог на всю землю й помагає їм за їх правду», кажеється в літописі, й далі повідається, чим Володимирці добули собі такого талану: *«его же бо человекъ просить отъ Бога всѣмъ сердцемъ, то Богъ его не лишить»*. Отак то,

25. старе місто над Дніпром, на північний захід од Київ, вже в X. і XI. в. було важним торговельним центром

замість громадського права, замість звичаю, освяченого часом, заводиться право підприємства молитвою й божа воля на успіх його. Може хто погадати собі, що це крайній містицизм і відхил од практичної діяльності, та де там: у самій річі це найбільша практичність, тут показується стежка, якою можна позбутися всякого остраху перед тим, що захитує волю, тут для волі як-найбільший простір; тут і надія на власну силу; тут і вмільсть користуватися з обставин. Наперекір старосвітським звичаям, старосвітському ладові землі, Володимир стає головним містом через те, що Богородиця сприяє йому, а сприяння Богородиці видно з того, що Володимир має успіх. Володимир користується з обставин, коли його супротивників піддержує боярщина, вибрана вищими верствами; він підносить прапор маси, заступається за слабих проти сильних; вибрані ним князі боронять справедливости на користь слабих. Про Всеволода Юрієвича в літописі сказано: «Судя судъ истиненъ и нелицемѣренъ не обвинуяся лице сильныхъ своихъ бояръ, обидящихъ меншихъ и работающихъ сироты и насилье творящихъ.»²⁶ Разом із тим виборне право, вічеві основи прибірають широченний розмір, і тим самі себе підкопують і нівечать. Володимирці на вічу перед Золотими Ворітьми вибірають на князівство не самого Всеволода Юрієвича, але й дітей його. Видко з сього, що віче вважало за річ можливу поширяти свої присуди не тільки на живих людей, але й на нащадків його, заводити міцний лад на довгі віки, коли не на все, доти, доки хтось із доброю головою не спроможеться знайти інший поворот на новий шлях і не поведе до своєї нової мети, не доб'ється успіху й не піднесе його в апотеозу, освячуючи його божим благословенням.

Наостанку, зріст нового міста Володимира має ще і своє окремішне значіння й одбивається характером великоросійським. Відомо, як учені надавали вагу новим містам за те лишень, що вони нові. На нашу думку, новина міст сама про себе нічого ще не значить. Зріст нових міст не міг породити нових поглядів, виробити нового ладу, більшого за той, що міг би статися і в старих. Осадниками нових міст були мешканці з старих, а вони мимоволі переносили на нові селища ті розуміння, ті погляди, яких трималися в давніх селищах. Особливо в Росії так повинно було бути; в Росії нові міста не поривали звязку зі старими. Коли нове місто хоче стати незалежним, визволитися зпід влади старого — воно через те саме силкуватиметься стати тим, чим було старе, а не більш за те. Щоб у новому місті заклунувсь і виховався новий лад, треба, щоб перших осадників його витисли зі старих селищ якібудь такі рухи, котрих не терпіла маса старого міста, — або щоб на нових селищах переселенці ніде ні в чому не стикалися з старим ладом і перебували в таких обставинах, що сприяли розвиткові нового ладу. Хоч би як далеко від своїх старих селищ зайшли переселенці, то вони задержують свій старий побут, свої старі споконвічні погляди, скільки снаги стане, наскільки не знищують їх нові умови. Покидають вони свою старовину тоді лишень, коли до того приневолить їх неминучість, коли вони ніяк не зможуть погодити її з новим селищем, тай тоді ще вони покидають її не зразу, а повагом, силкуючись раз-у-раз залишити в себе хоч дещо з старовини. Українці, рушаючи з своєю кольонізацією на схід, перейшли вже на той бік Волги, одначе ж і там

26. що він творив суд правдивий і не облудний, що не щадив сильних своїх бояр, які кривдили слабших і брали в неволю сироти та робили насильства

вони зістаються такими ж Українцями, як і в Київщині; а хоча дещо і придбали собі нового в мові, в поглядах, у вигляді, то це те, чого надали їм нові обставини, серед яких доля судила їм жити на нових селищах, а не того тільки, що вони переселенці. Те ж мусимо сказати і про Великорусів, переселенців на Сибір: вони й там Великоруси; певно, що відміни якісь мають, але тільки ті, що вийшли з неминучих причин, які примусили їх переміняти трохи життя та використовувати для себе підсоння, ґрунт, продукти землі й сусідства.

Нові міста в давній Росії повставали недалеко від старих, за яких там десять верстов, як от Володимир од Суздаля або від Ростова; певна річ, що тут не могло бути значних, навіть географічних, умов для розвитку чогобудь цілком нового. Та навіть нехай би нове місто лежало й за кілька сотень верстов од старого, то головні географічні умови робили їх схожими поміж собою. Нам здається, що не дурно вчені шукають нового елемента, але його треба шукати не в нових містах, а в нових людях. Уся річ у тому, що на північному сході Росії формувалася нова слав'яно-руська народність, із своерідною вдачею, з одмінними умовами й ознаками життя. Початок цієї народности губиться в далекій давнині, від якої до нас не дійшло жадних звісток; у XII столітті вона вже нагадує про своє існування деякими виразними рисами. Ми не маємо змоги простежити, як ці риси склалися й вироблялися аж до того часу, коли вони вилилися в той тип, що його ми знаємо з пізніших часів. Знаємо тільки, що в цих сторонах жили фінсько-туркські племена; в їхні землі вдерлися Слав'яни й оселилися там. Цими новими осадниками були, здебільшого, Кривичі, через те, що великоруське наріччя має розмірно більше спільних рис із білоруським. Далі, нам із історичних джерел відомо, що туди ж переселялися й люде з України. Ми не знаємо, яке відношення, який вплив на сформування цієї народности мали В'ятичі; щодо цього племені нема змоги робити якінебудь висновки і з інших рис, але нічого казати, що пізніше великоруська територія, і дійшовши до меж цього племені, забрала його у свої межі; елементи, що характеризували народність В'ятичів, увійшли в склад великоруської народности.

Слав'яни, що прибували сюди з ріжних сторін, мусіли скласти з себе мішанину вже через те, що приходили вони з ріжних віток руського народу; ця мішанина неодмінно мусіла дістати свої своерідні прикмети. Але в яких відносинах стояли ці зайшли руські люде та їхні нащадки до тубольців із чужих племен? Оце найважливіше питання, що на його відповісти ми не маємо змоги, якщо не хочемо блукати у сфері всяких здогадів та міркувань. Звісно, що Поляки, а за ними й західноєвропейські вчені, склали теорію, що, мовляв, великоруський народ уявляє з себе таку мішанину, що його треба вважати приналежним до туранської раси, а не до слав'янської. Але ці люде, що висловили цю теорію, зовсім не були підготовлені до розсліду такої важної справи; отже й теорія їхня не має жадної наукової ваги. Треба тільки пожалкувати, що це питання, одне з найважливіших у руській історії, не було як-слід обмірковане й досліджене науковим способом. Воно може бути до певної міри з'ясоване тільки за допомогою фільольогічних і етнографічних відомостей, що відносяться й до чужих племен, і до руських. Тепер ми можемо сказати одне: ми не знаємо, як одбувалися боротьба захожих Слав'ян із тубільцями; не знаємо, до якої міри народність перших підбивала, вбирала в себе народність других; але ми певні, що

відносини Слав'ян до чужоземців неодмінно мусіли сприяти сформуванню зовсім окремого народнього типу, хоча б у йому і взяв перевагу слав'янський елемент над чужородним; так воно і сталось. Таксамо й особливі етнографічні та кліматичні умови мали цьому сприяти.

В XII ст. Володимир робиться зерном історичного життя майбутньої Великоросії, де хоч і в слабій формі, але вже виявлялися прикмети єдиновладної держави. Ті основи, з яких виросла потім суцільність Росії, стали зародом, одмінною рисою Володимира, його сили й міцности. Ми добачаємо тут прямування до міцної злуки частин, до установа твёрдої влади, до підбиття, якщо не до прилучення, інших руських земель; прямування поширити свою територію коштом чужоземців і закріпитися на ній, закладаючи нові міста; бачимо народню пиху під прапором релігії, бачимо успіх, що усвячується божим благоволенням; тут спіраються на масу, а не на дружину, як це було в боротьбі Володимира з Ростовом, тут покірні обраній владі, — усе це виявляється в формі молоді галузі, що розрослася в величезне дерево під впливом пізніщих обставин, що особливим способом допомогли його зростові. Татарське завоювання додало нової стихії до політичного складу Руси. При всіх особливих прикметах життя північно-східної Руси, ми ще не бачимо там у дотатарські часи зародків монархізму: вплив старих вічевих основ свободи панував там не менше, ніж по інших сторонах русько-слав'янського світа. Але ми вже добачаємо такі риси народньої вдачі, що вказують на нахил до розвитку того політичного ладу, який запанував тут після татарського завоювання.

Монголи не насилували систематично і свідомо народньої самоуправи: їх політична освіта не доросла до прямування злучати маси й централізувати позабірані краї. В Монголів перемога визначалася тільки загальною руйною та збором данини. І того і другого зазнала на собі Росія²⁷. На збірача данини треба було на цілу Русь одного вірного чоловіка, одного підручника; такого підручника зарані виплекала руська історія — ним був великий князь, голова над князями, значить, і голова над володінням землями. І от голова князів зробився підручником у нового пана. Право старшинства й родоводу, право виборне, мусіли однаково підлягати новому праву — волі державця всіх земель, державця законного; бо завоювання є фактичний закон, котрого не обмірковують. Не було нічого природнішого, як з'явитися такому хановому підручникові на тій землі, де лежало насіння готове; треба було тільки поливати те насіння, щоб воно зійшло й достигло.

Прапор успіху під захистом божого благословення піднесено й на другій новоселиці — в Москві, піднесено його так самісінько й тим самим шляхом, як, і в Володимирі. Знов нове місто перемогло старе, й тут таксамо, як у Володимирі, запомагає церква. Над Москвою спочиває боже благословення: в Москву перебірається митрополит Петро²⁸; святий муж власними руками викопує собі могилу, й та могила повинна була зробитися місцевими історичними святощами. І в Москві будують церкви Богородиці. Замість права, освяченого давниною, замість права народнього, знехтованого тепер самовільством

27. Костомаров має тут на увазі Московщину. *Д. Дор.-ко.*

28. Первісно галицький митрополит, потім митрополит «усеї Руси» [1309. р.], перенісся в Московщину, й від 20. р. XIV. ст. пробував постійно в Москві.

завойовника, виринає наверх і панує ідея божого благословення на успіх. Тут не місце вирішати питання, чому Москва взяла верх над Володимиром; це спеціальне питання великоруської історії, а в нас мова йде виключно про протилежність загальних основ кожної народности. Одначе треба помітити, що Москву таксамо, як стародавній Рим, населили різні волоцюги, й довго вона зростала з того, що до неї напливали нові прибуди з усіх усюд руських земель. Особливо це можна сказати про вищі верстви — про бояр і вельми численних тоді дружинників. Великий князь наділяв їх землями в Московщині, а через те та ж сама мішанина оселювалася не тільки в Москві, але й по околицях, котрі безпосередно тягли до Москви. Захожі люде приносили із старих своїх селищ різні давні погляди, ті погляди стикалися поміж себе, й, натурально мусіло зродитися з них щось нове, своєрідне, не схоже спеціально з тим, із чого воно вийшло. Новгородці, Суздальці, Полочани, Кияни, Волиняки прибували в Москву, кожен із своїми власними поглядами й переказами свого краю, та розповідали їх один другому. Але ж усе те, що вони розповідали, переставало вже бути тим, чим було в кожного з них, і перероблювалося в таке, яким не було ні в кого з них. Така мішанина мешканців усе швидче визначає нахил поширити свій край, зростати на чужий кошт, проковтнути сусідів: її тягне до хитрої політики, до завойовування. Кинувши зерно на свою невелику ниву, така мішанина дає йому зрости на ширшому полі, на полі тої роботи, що виринає опісля від поширшення території. Отак Рим — зпочатку був збіговищем волоцюг із усіх усюд ріжностихійної Італії, а далі випестив із себе самостійне політичне тіло: хоч воно склалося з численних частин, але в суті не скидалося ні на одну з них. Характером панування цього тіла було більшати й більшати, забірати чуже, проковтувати в себе ріжнородне й поневолювати, де можна, силою зброї, а де можна, силою хитроців. Рим силоміць і зробився головою Італії, а потім усю Італію зробив Римом.

Москва зо своїми відносинами супроти Росії вельми скидається на Рим у його відносинах супроти Італії. Дивовижно схожі ті стежки, якими прямували Рим — до злуки в одне всіх земель Італії, а Москва — земель Росії. Тою стежкою було в них переселювання міст, а часом цілих околиць, і поселювання на підбитих землях військових людей, що повинні були бути засобом до асиміляції краєвих народностей і до сполуки частин ув одне. Таку політику Москва як-найвиразніше виявила за Івана III. й за сина його Василя²⁹, коли з Новгороду й його околиць, із Рязані, з Пскова і з Вятки живосилом виводили тубольців і розселювали їх по ріжних инчих руських землях, а натомісьць перепроваджували «служилыхъ людей»³⁰ і надавали їм землі, що лишилися після тих, що їх вивласнено. Москва виникла з мішанини русько-слав'янських народностей і зростала з сеї мішанини. Мабуть, і Володимир витворила чи не така ж сама мішанина, але про

29. *Іван III. Василевич* [1462—1505] підбив і злучив із Московщиною, між иншим, Новгород (1478) і звільнився зпід панування Татар [1480]; він перший назвав себе царем (государем, див. стор. 97 [там де примітка 46. МТ]) Великої Руси й на зразок візантійських цісарів прийняв за герб свого дому двоголового орла; *Василь IV. Іванович* [1505—1534] — здобув Смоленськ (це перший цар, що почав жити у Кремлі, збудованім італійськими архітектами й інжинерами).

30. Урядовців, службовців

Володимир ми не маємо певних джерел, а подаємо лишень цю річ як здогад; про Москву ж говоримо з певним правом історичної правди.

Прямування Москви й Володимира були однакові; чи Москва взяла верх, чи інше яке місто, це все-одно, бо все склалося почасти на одних і тих самих основах. Як колись Володимир намагався підбити Рязанщину й Муромщину й верховодити над іншими руськими землями, так тепер Москва, тим самим робом, хоч серед цілком інших умов, підгортає під свою руку землі і князівства, та не тільки підгортає їх, але і проковтує. Володимир не має снаги досягнути того, чого досягла Москва: вічеві й федеративні основи були тоді ще живі; тепер зросли, відповідно до народнього духа й під впливом завойовування, ті супротивні основи, що нівечили основи віча й федерації; перші задушив страх піднесеної влади; останні ослабли слідом за першими. Князі все менш і менше стали залежати від вибору, через що не переходили з одного місця у друге, а закріплювалися на одному місці й почали дивитися на себе не як на виборних керманців, а як на володарів. Почали вони, так мовити, прикріплюватися до землі й тим допомагали прикріплювати до землі народ. Москва, поневолюючи князів і підгортаючи їх під свою кормигу, тим самим обновляла ідею спільної батьківщини, тільки вже не в тій формі, як колись, не в федеративній, а в єдиновладній. Отак склалася московська монархія, отак із неї виросло згодом російське державне тіло. Громадською стихією Москви є загальність («общинність»), знищення особистости, навпаки тому як на Україні і в Новгороді, де принцип особистости раз-у-раз виявляв свою живучість.

З церквою в Великоросії сталося якраз навпаки тому, що було на Україні. На Україні церква мала велику моральну вагу й силу, але вона не доводила своєї сили до того, щоб навіру, без доказів освячувати успіх справи; на сході церква неминуче повинна була в особі своїх верховних достойників зробитися органом верховного остаточного суду: вже ж на те, щоб яка справа добула собі характер божої ласки, треба було, щоб це признав хтось такий, що орудував правом такого визнавання. Тим то на сході церковна влада стояла незмірно вище понад народньою масою, мала куди більшу змогу виявляти свою самовладну силу, ніж на Україні.

Вже у XII ст., власне ще за дитинства Великоросії, бачимо там, що єпископ Федор, добиваючись визнання самостійности своєї єпархії, допускався ріжних нелюдських учинків і насильства. «Много бо пострадаша человекъци отъ него въ держаньи его, и сельъ избебывши и оружья и конь; друзи же и работъ добыша, заточенья же и грабленья не токмо простцемъ, но и мнихомъ, игуменомъ и ерѣмемъ; безжалостивъ сый мучитель, другимъ человекомъ головы порѣзывалъ и бороды, инымъ же очи выжигая и язык урѣзая, а инья распиная на стѣнѣ и мучи немылостивнѣ, хотя исхитити отъ всѣхъ имѣнь; имѣнья бо бѣ несуть, акы адъ»³¹. Шкода, що не відаємо, якою стежкою й серед яких обставин єпископ дійшов до того, що міг коїти отакі хижацтва; але певне, що він спірався на

31. По нашому це буде ось як: «Багато людей постраждало від нього в тюрмах, і позбулося свого добра, іншим довелося працювати як невольникам, зазнати заслання і грабування, й не тільки світським людям, але й ченцям, ігуменам і священикам; безсердечний цей мучитель одним голови відтинав, іншим обстригав бороди; іншим очі випалював, язык вирізував, а інших розпинав на стіні й мучив без милосердя, бажаючи награбувати маєтности; бо на маєтности був неситий наче пекло». *О. К.*

світську владу Андрія Боголюбського, котрому для освячення його задумів треба було мати у своїй землі самостійного головного церковного керманича. Тим то Андрій вельми заходився, щоб патріарх висвятив йому єпископа, відрубного від київської митрополії. Світська влада спіралася на духовну, духовна — на світську. Нові основи тоді були ще молоді, не кріпкі, й не могли ще де в чому не поступитися перед старими; а старі ще не втратили своєї живучости, тим то єпископові Федорові за його пиху довелося відобрати відплату в Києві, таксамо, як кілька літ згодом у Боголюбові відобрав одплату той князь Андрій, що видав Федора, головою³². Андрій і Федор уважали Ростов за щось нижче від Володимира, бо Андрій робить незалежним єпископа від Ростова. Патріарх, одначе, на це не згодився, але висвятив Федора єпископом у Ростов, хоч не заборонив йому жити в Володимирі. Мабуть, оті злочини Федора викликала опозиція, що зустрів він у Ростові проти своїх замірів верховодити церковними справами в Володимирі так, як він верховодив світськими в Ростові. Здається, Федор, виконуючи зпершу Андрієву волю, потім занадто вже силкувався показати йому, яку то велику вагу єпископова влада має і для самого князя. Андрій видав його на погибіль. Духовна влада, освячує, що правда, світську владу князя, одначе ж остання не дає, щоб її підгорнула під свою руку духовна; й як тільки духовна влада виходить на боротьбу проти неї, світська придавлює її. Так воно велося й опісля протягом усієї історії Великоросії. Духовенство допомагало князям прямувати до самовладства; князі шанували духовенство й вельми його підпірали; але кожний раз, коли тільки духовна влада не йшла поруч із самовладною світською, остання зараз же давала їй почути, що світська влада неминуче потрібна. Така взаїмна противага вела як не треба краще до діла. Инакше світська влада й не могла чинити: коли б вона піддалась була духовній, допустила теократичний принцип, то вже б тоді сама вона не могла бути прямою стежною, не добувала б освячення для своїх задумів; тоді самі по собі витворилися б були такі права, котрі б її саму звязували. А доки духовна влада орудувала тою силою, яку в неї все могла відобрати світська, то, ради себе самої, вона мусіла йти поруч із світською і провадити її до тої мети, яку собі вибирала ця остання. Тим то в історії Великоросії доволі зустрічаємо прикладів, де церковні святителі потурають світським монархам і освячують їх учинки, цілком противні церковним канонам. Наприклад, митрополит Даниїл виправдав розвід Василя з Соломонією³³ й замкнення

32. Федор, одержавши від патріарха висвячення на єпископа, не хотів їхати в Київ по благословення від митрополита, через те володимирське духовенство не хотіло коритися йому, — за те ж він позамикав церкви й заборонив богослуження. Андрій мусів вирядити єпископа в Київ по благословення. В Києві митрополит звелів, за византійським звичаєм, відтяти Федорові праву руку, виколоти очі й вирізати язик. — Князя Андрія 1175. р. за його лютість убили в селі Боголюбові його підручніки — Ясин (мабуть, Кабардинець), Амбаль і Жид Мойзіч. Тіло князя лежало два дні і дві ночі, ніхто з духовенства не хотів ховати його. О. *Кониський*.

33. Митрополит *Даниїл* (1522 — 1547), учень Йосифа Волоцького [див. прим. стор.69 (тобто примітка 33. **МТ**)], взагалі в усьому потурав цареві Василеві; на розвід царя з Соломонією [цар хотів розвестися з нею через те, що вона не мала дітей] дав свою згоду, наперекір забороні патріарха й атоньського монастиря. [Соломонію, з боярського роду Сабурових, живосилом пострижено в черниці й виряджено в монастир, а Даниїл дав шлюб князеві з іншою боярською донькою, Оленою Глінською.]

безталанної великої княгині; а Іванові IV. духовенство не заборонило взяти четвертого шлюбу, хоч такою річчю церква зпоконвіку гидувала. З другого боку, бачимо приклади, як опозиція духовної влади проти державців не мала успіху. Митрополит Филип³⁴ поплатився життям за те, що картав душоубство й богозневагу того ж царя Івана Грізного; а цар Олексій Михайлович не завагався пожертвувати своїм улюбленим патріархом Ніконом³⁵, коли сей останній надто незалежним словом заступився за самостійність і повагу церковного керманіча. Зате ж, коли обидві влади жили у згоді, коли світська не вимагала від духовної нічого такого, що було очевидячки протилежне церкві, й коли духовна не важилася стати поверх світської, тоді церква фактично орудувала всім життям — політичним і громадським, і влада була міцна, бо приймала освячення від церкви. Отак великоруська філософія, спізнавши потребу громадської єдності, визнала, що на жертву їй треба віддати особистість, що це умова всякої загальної справи, й повірила народню волю на волю своїх підручників, оддаючи освячення успіху вищому виразові мудрости, і таким шляхом прийшла у свій час до формули: «Богъ да царь во всемь!», формули, що визначає остаточний тріумф панування загальности («общинности») над особистістю.

За того далекого від нас часу, який ми назвали дитинним віком Великоросії, в релігійности Великорусів визначається та риса, що стала відмінною їх прикметою, а потім виступила як суперечність тому релігійному світоглядові, який склався на Україні: ми маємо на увазі нахил до обрядів, до формул, зосередження на зверхніх формах. Таким побитом, на північному сході б'ють собі голову над тим: чи можна у свята вживати м'яса й молока? Це — «толкъ», що належить до тої безлічі сект (раскол), що й за нашого часу існують, стоячи за саму лишень назверхню сторону.

На Україні стрічаємо в давнину два не досить нам відомих одхили від православія, але не в такому дусі. Це була наука Андріяна і Дмитра: вона зачіпала сутні канони церкви, й міркування її належать до сфери ересів, себто, таких неправдивих міркувань, що, в усякому разі, виникали з роботи розуму над духовними питаннями. На цьому полі український народ і опісля не визначався суперечками про назверхність, суперечками, на які така багата північ. Відома річ, що цілими віками, і тепер, в Українців ні розколив, ні суперечок про обряди не було. На півночі, в Новгороді і в Пскові, що правда, обрядовий спір зачепив розумовий рух у духовних питаннях — там ішли міркування про «сугубе

34. Митрополит *Филип* (1566 — 1568) був до свого вибору на митрополита ігуменом соловецького монастиря і своєю працею зробив цей монастир культурним центром півночі Московщини. Ця його діяльність послужила опісля Іванові IV. Грізному (1533 — 1584) та опричникам, ворогам митрополита, притокою до обвинувачення його в різних зловживаннях, наслідком чого його скинено з митрополита й закинено в монастирі, де його задушив улюбленець Івана Грізного, Малюта Скуратов.

35. Патріарх *Нікон* (1649 — 1660) мав великий особистий вплив на царя Олексія Михайловича Романова [1645 до 1676], й той вплив використовував на те, щоб зміцнити становище церкви й увільнити її від царської залежності. Явна боротьба між царем і патріархом, який мав багато ворогів між боярами, боротьба, що почалася 1658. р. — після того, як митрополит одмовився кинути клятву на двоє людей, що зрадили царя в польському поході, — скінчилася поразкою останнього. За присудом собора, що зійшовся 1666. р. судити патріарха, Нікона заслано в монастир.

аллилуя», в Новгороді спорилися за те, як слід вимовляти: чи — *Господи помилуй!*, чи — о, *Господи помилуй!*, але навряд, чи такі міркування справді займали в давнину людей на півночі; бо умови суперечки про «аллилуї», відомі нам із життя Євфросина, ще досить сумнівні, й чимало людей уважає, що цей твір — він дійшов до нас не в тогочасних списках, — коли не написаний, так перероблений тими розкольниками, що силкувалися надати як-найбільшу вагу цьому питанню; а воно, це питання, було, як відаємо, одне з тих головних питань, що спонукали старообрядців одчахнутися від загальної церкви в Росії. До того ж у самій повісті про Євфросина розповідається, що Псков тримався «*трегубої*», а не «*сугубої аллилуї*». Більш поширений і значніший був на півночі другий, еретичний рух, що вперше з'явився в науці, рух т. зв. стрігольників: цілий вік тлів він у головах людей і розрісся опісля в мішанину ріжних «толків», зведених до купи Йосифом Волоцьким³⁶, у його «Просвітителю», коло ереси з нахилами до жидівства. Цей рух, чисто новгородського характеру, пішовши потім скрізь по Росії, довго і в ріжких формах повставав як опозиція проти авторитетів думок. Однак же цей реформаційний рух не здобув великого впливу на Новгородщині і Псковщині; він показує тільки, що український народ, одхиляючись од церкви, йшов не тою стежкою, якою йшли Великоруси. На Україні, після коротеньких появ у XI. і XII. ст., не зустрічаємо спроб опозиції проти авторитету церковної науки, й тільки в XVI. ст. почало було кружати аріяство, коли Симеон Будний розповсюдив був свій катехиз українською мовою³⁷, котрий, як запевняють уніяти, деякі священники, через свою темноту, ще похваляли, не вбачаючи в нім ереси. Але в масі це явище не мало успіху.

Єдиним одхилом од православ'я, таким, що с'як-так потяг за собою народ, — була унія з римсько-католицькою церквою³⁸, але ж відаємо, що унію запроваджувано інтригами й насилою за допомогою златинщеної шляхти; в народі вона викликала проти себе вперту і криваву опозицію. Білорусини, як плем'я більш сумирне й піддатливе, сильніше підлягли гнетові обставин і більш показали нахилу перейти на унію, коли не з доброї волі, так хоч не змагаючись проти неї, коли вже змагатися не можна було инакше, як енергичною боротьбою. Не те було на Україні. Тут народ, почувши насилу над сумлінням, піднявся велетнем на оборону своєї старосвіччини і свободи переконань; і останніми часами, перейшовши навіть на унію, зрікся її з більшою охотою, ніж Білоруси. Отак український народ, не даючи духовенству права безумовно освячувати факти, насправжки лишився вірним до своєї церкви більш, ніж Великоруси: він усе охоплював більш духа її, ніж форму. За нашого часу неможлива річ, щоб на Україні вийшов який розкол за яку форму або обряд: на це згодиться кожен, хто хоч трохи знає український народ, хто придивився

36. *Йосиф Волоцький*, ігумен волоколамського монастиря (+ 1515), був основником того напрямку московської церкви, що ототожнював церкву й державу, домагаючись підпорядкування церковної влади — царській. Його учні так і звалися «йосифляни».

37. Власне, це була мова, зближена більш до білоруської, ніж українська. *С. Будний* був сам родом Мазур або Литовець, перенявся ідеями реформації, був кальвіністом, потім соцініянином [аріянцем], переклав на польську мову біблію. Його катехиз вийшов 1562. р.

38. Треба пам'ятувати, що ця річ писана в 1861. р., коли ще й чутки не було про штунду. До того ж, штунду викликали не обряди, а народня темнота й біда. В основі штунди лежить економічне питання. *О. Кониський*

до його життя, прислухався до його корінних поглядів.

Ми бачили, як великоруська стихія, централізуючися у своїм дитинстві зпершу в Володимирі, а потім у молодечому віку в Москві, раз-у-раз виявляла прямування підгорнути під себе частини, а потім і знищити їх самостійність. Те ж саме відбилося і в релігійно-розумовій сфері. Витворилася нетерпимість до чужих вір, погорда до чужих народностей, гордовиті думки про себе. Всі чужинці, що провідували Московщину в XV., XVI. і XVII. століттях, ув один голос запевнюють, що Москалі з погордою ставляться до чужих вір і народностей; самі царі, що в тому напрямку стояли попереду маси, обмивали собі руки, приторкнувшись до рук чужоземних послів християнської віри. З Німців, що мали дозвіл жити в Москві, Москалі глузували; духовенство гостро виступало проти всяких зносин із ними; патріарх раз помилився, прийняв Німців за Москалів і дав їм своє благословення; спізнавши свою помилку він почав вимагати, щоб Німці носили якусь одзнаку, що виразніше відрізняла б їх од Москалів і не доводила його вдруге до такої помилки. Латинську й лютерську, вірменську й усяку іншу віру, аби вона хоч трохи чим ріжнлася від православної, Москалі вважали за прокляту. Вони вважали себе за єдиний на весь світ вибраний щодо віри народ і через те не дуже легким духом дихали на одновірні народи — на Греків і Українців. Якщо тільки хоч трохи що було не схоже на їх народність — то в Москалів заслуговувало на погорду, вважалося за ересь, і на все несвоє вони дивитися згори.

Виробити такий погляд неминуче допомогло Великорусам поневолення їх Татарами: зневажані довгі літа в ярмі в чужовірних і чужинців, вони, вибившись з ярма, визначалися пихою й нехтованням других: відома річ, що ніхто так не пиндючиться, як визволений раб. Оце ж то й потягло так цупко Великорусів до тої замани чуженицею, що від часів Петра I. з'явилася ніби то як реформа. Натурально — одна крайність викликає другу.

Нічого такого не було в українському народі. За давніх давен Київ, а згодом Володимир на Волині, був осередком селищ чужинців ріжних вір і племен. Українці зпоконвіку звикли були чути довкола себе чужу мову й не цуратися людей із иншим обличчям і иншою вдачею. Вже в X. ст., а, може, ще й раніш, Українці ходили у Грецію: хто промислував там, а хто служив у війську чужих державців. Після прийняття християнської віри перейшла на Україну молода християнська цивілізація й потягла за собою ще більше чужинців із ріжних кінців землі. Українці, прийнявши від Греків нову віру, не перейняли від них тої неприхильности до західної церкви, що водилась у Греції. Перші архипастирі на Україні, самі чужинці, силкувались пересадити ту неприхильність на українську цілину, та не вельми пощастило їм у цьому; в уяві Українця католик не являвся йому ворогом. Особи княжого роду побіралися з дітьми володарів католицької віри; ймовірно, що і в народі діялося те ж саме. Чужинці — Греки, Вірмени, Жиди, Німці, Поляки, Угри, живучи по українських містах, добували собі вільний захист і жили в добрім ладі з тубольцями; Поляки, зайшовши з Ізяславом у Київщину, любувалися веселим життям у чужій землі. Отой дух терпимости, брак національної пихи, перейшов і в характер козащини й живе й досі в народі. В козацьке товариство вільно було вступати кожному; його не розпитували, хто він, звідкіля, якої віри й нації. Польща почала була

нарікати, що козаки до свого товариства приймають ріжних волоцюг і разом із тим і єретиків, котрі тікають од переслідувань духовного суду, та на це козаки відповідали, що в них зпоконвіку так уже заведено, що кожному добра воля пристати до них і відійти собі від них. Ворожливі вчинки над католицькими святощами за часу козацького повстання викликала не зненависність до католицтва, а злість за насилу над сумлінням і за примус. Походи козаків на Турків і Кримців викликав не сліпий фанатизм до невірних, а помста за напади, за полон українських людей, та ще й те: на ті походи підбивала завзятість, жадоба здобичі, що неминуче розвивається в кожній воєвничій громаді, в якому б народі й де б вона не зорганізувалася. Пам'ять про часи кривавого ворогування з Поляками й досі ще не щезла в народі, але ворогування спеціально до римсько-католицької віри, безумовного ворогування до польської народности, у вкраїнському народі немає. Українець із обережності кривди не забуває, але він не мстивий. Ні католицький костел, ні жидівська синагога не видаються йому гидкими місцями; він не гидує їсти, пити і приятелювати не тільки з католиком чи протестантом, але і з Жидом, і з Татариним. Але ж нехай тільки він замітить, що чужовірний, або чужинець починає глумитися над його власними святощами, в нього ворожнеча спалахує ще сильніше, ніж у Москаля. Видима річ: коли даєш волю другим і шануєш їх, то це натурально вимагати й собі такої ж волі й обопільної поваги.

В Новгороді ми помічаємо такий же самий дух терпимости. Чужовірні мали право безпечного життя й богослуження; ріжниці в відносинах до чужовірних християн було так мало, що в Кирикових питаннях³⁹ нагадується випадки, коли православні матері носили своїх дітей хрестити до латинського (варязького) священика, замість до православного. Вибудування в Новгороді варязької церкви зродило в пізніщих поколіннях духовенства легенду, в котрій оповідається, що деякі фанатики з духовенства баламутили православних тубольців, нацьковуючи їх на чужовірних, але це баламутство не мало жадного успіху. В Новгородській землі жило доволі чужинців-поган, але їх не приневолювали переходити на християнську віру. Новгородці так мляво розповсюджували віру, що в Водській землі⁴⁰ ще в XVI. ст. були погани: християнство ширилося поміж Воддю повагом, за те ж мирним шляхом. За віротерпимість вельми ремствували на Новгородців західні християни. Коли Шведи й Німці заходились силоміць повернути на правдиву віру чудські племена, Новгород уступався за ці останні й помагав їм проти Шведів і Ливонського Ордену.

Папи у своїх буллях дорікали Новгородові, що він, заступаючись за поган, ворогує з християнством, і підбивали проти нього «хресний похід». Воюючи з Німцями або зі Шведами. Новгородці вважали їх за ворогів політичних, а не релігійних; ворогування набірало релігійного характеру тільки тоді, коли супротивники виявляли прямий замах

39. *Кирик* — новгородський письменник із XII. ст.; його «Вопрошаніє Кюриково» — це питання щодо ріжних обрядів і церковних постанов, питання, з якими він звертався до ріжних осіб, н. пр., до Нифонта, новгородського єпископа й ин.; після питань були й одповіді людей, яким ті питання ставлено.

40. *Водь* — народ фінського коліна, що його останки живуть і досі в петербурзькій губернії. Колись це було досить велике плем'я, займало землі від Фінського Заливу до Ільменського Озера і входило у склад Новгородської республіки [водська п'ятина, себто, одна з п'ятьох земель, що належали до Новгорода]; про Водь часто згадують новгородські літописи.

на святощі православної віри. Те ж саме ми бачимо й на Україні. На нехристів Новгородці не дивилися з ненавистю; це видно з того, що Жида придбали собі в Новгороді такий захист, що спромоглися навіть завести еретичну секту й навертали на неї тубольців. А тимчасом у Великоросію Жида не сміли й показуватися. Коли, з одного боку, папи й західне духовенство дорікали Великому Новгородові, що він запомагає поган проти християн, так, із другого боку, і православним сановникам не подобалася надмірна віротерпимість Новгородців, духовні сердилися за зносини з Латинянами, за придбання собі чужих звичаїв. Духовні бажали виплекати в народі думку, що всі неправославні погани: ради такої мети забороняли вони вживати харчів, привезених із закордону так довго, доки їх не посвячено в церкві.

*

Із цього короткого історичного огляду ріжниць, які виникли з далекої давнини поміж двома руськими народностями, можна бачити, що у вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруським переважає загальність. На корінний погляд Українця, спільна згода зв'язує людей, а незгода розлучає; Великоруси прямували завести неминучість і нероздільність раз заведеного зв'язку, і саму причину такого заводу звернути на божу волю й тим то відгородити її від людської критики. В однакових стихіях громадського життя йерші засвоювали собі духа його, останні дбали дати йому тіло; в політичній сфері Українці здібні були створити поміж собою добровільні товариства, зв'язані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настільки, наскільки існування їх не шкодило незмінному праву особистої волі; Великоруси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом. Перше прямування вело до федерації, але не вдало довести її до кінця; друге повело до одновладдя й до міцної монархії: довело до першого, і збудувало другу. Перше кілька разів показало себе нездатним до одновладного державного життя. В давнину воно панувало по руських землях, і коли настиг неминучий час або загинути або зміцнитись, воно зійшло поневолі з видівні й мусіло поступитися верховодством другому. Великоруський елемент має в собі щось величенне, творче, має духа суцільности, свідомість єдності, панування практичного розуму, Великорус уміє перебути тяжкі обставини, вибрати час, коли гаразд буде діяти й покористуватися ним, скільки йому треба. Цього не виявив наш український нарід. Його вільна стихія призводила або до розкладу громадських зв'язків або до виру стремлінь, котрі немов те колесо крутили народнім історичним життям. Отакими показало нам наше минуле дві руські народности.

У своєму прямуванні створити для ідеї, визначеної раз на віки, трівке, величезне, показне тіло, великоруський народ усе виявляв і тепер виявляє нахил до матеріалізму й отстає від українського народу в духовому житті, в поезії, яка в останнього розвинулася незмірно більше, живучіще й повніше. Прислухайтесь до голосу пісень, придивіться до образів, створених уявою одного і другого народу, до словесних творів великоруського й українського люду. Не скажу, що в великоруських народніх піснях нема поезії; в них високопоетичною з'являється, власне, сила волі, сфера діяльності, себто, власне те, чого

треба, щоб виконати завдання, яке намітив собі великоруський народ ув історичній течії політичного життя. Найкращі великоруські пісні ті, де змальована душа в ту хвилину, коли вона збирає свої сили, або коли тріумфує, або журиться від яких-таких неспіхів, що, однак, не ломлять нутрішньої могутності. От через що всім Великорусам так подобаються розбишацькі пісні: розбишака — герой, що виходить на боротьбу і з обставинами і з громадським ладом. Його стихія — руїна, але після руїни неминуче повинно відбудуватись нове. Нове знаходить свій вислів уже в набірранню розбишацьких ватаг, що виявляють із себе щось наче громадське тіло. Тим то й не треба дивуватися, як ми в розбишацьких піснях помічаємо ту ж саму стихію загальности, те ж саме прямування збудувати державне тіло, яке зустрічаємо в цілیم історичнім життю великоруського народу.

Великоруси народ практичний, переважно матеріялістичний, до поезії горнеться тільки тоді, коли виходить із сфери щоденного життя, над котрим працює, працює, не запалюючись, не захоплюючись, а повагом, приміряючись більш до подробиць, до частин, тим то й не женеться за образом, що є душею опоетизовання кожного діла, кожної річі. Тим то великоруська народня поезія так часто рветься до того, чого не обіймеш, до того, що виходить поза обрій природної можливости, й часто знову знижується до простої забавки, до розваги. Історична споминка як-стій переміняється в епос, перетворюється в казку; зате в українських піснях вона тримається більш дійсности й часто не має потреби підносити цю дійсність до епосу на те, щоб ссяти промінням роскоші поезії. В великоруських піснях є туга, задума, але ж майже немає тої мрійливости, що так поетично причаровує в українських піснях, переносячи душу в світ уяви, нагріваючи серце неземним, нетутешнім теплом. Участь природи в великоруських піснях дрібна, в українських — незвичайно велика; українська поезія не розлучається з природою: природа оживляє її, поділяє з нею радощі й журбу людської душі; трави, дерева, птаство, звірята, світища неба, ранок і вечір, весна і сніг — усе дише, думає, почуває разом із людиною, все відгукується до неї чарівничим голосом, голосом то співчуття, то надії, то присуду. Душею кожної народньої поезії є звичайно — любов; та в великоруських піснях це почуття тільки де-не-де бере верх над матеріяльністю; навпаки, в українських воно досягає як-найвищого одуховлення, чистоти, височіні спонук і грації образів. На що вже матеріяльна сторона любови в жартівливих піснях, а й вона змальована з тою анакреонтичною⁴¹ грацією, що закриває собою тривіальність і саму похоть одуховлює, убагороджує. Жінка в великоруських піснях рідко коли виростає до свого людського ідеалу; рідко коли краса її підноситься понад матерію; рідко коли почуття закохання може шанувати в жінці що иншого, крім тілесної краси; рідко коли пісня нагадує про високі прикмети й повагу жіночої душі. Українська жінка в поезії українського народу, змальована такою духово-прегарною, що й у самому своєму упадку виявляє поетично свою чисту натуру й соромиться свого пониження. В забавних піснях, у жартівливих різько зазначається супротивність української й великоруської природи. В українських таких піснях

41. Анакреонт — родом із Йонії — грецький лірик із VI. в. перед Хр.; писав м'ягенькі, мелодійні пісні, повні любови до життя, веселощів, любовного шалу.

виробляється краса слова й вислову, досягає правдивої мистецькості; людська натура, відпочиваючи, не вдовольняється простою забавкою, а визнає потребу надати їй таку прегарну форму, форму, що б не тільки бавила, а ще й підносила душу; веселість бажає обгорнути її стихіями краси, освятити думкою. Навпаки, в великоруських піснях такої категорії визначається тільки прямування втомленої прозаїчною працею натури — побавитися аби-чим на годинку, не ворушачи мізку, не займаючи серця, не рушаючи фантазії. Такі пісні в Великорусів існують не самі ради себе, а ради побічної декорації іншої, чисто матеріальної втіхи, й тому частенько доходять до цинізму.

І у громадському, і в сім'євому життю Великорусів більш чи менш видко брак того, що в українському житті становить поезію; і, навпаки, в останньому мало того, що становить душу, силу й повагу першого. Великорус мало любить природу; в селян дуже рідко здибаєш на городі квітки — на Україні квітками пишається майже чи не кожний двір хлібороба. Цього не досить. Великорус має якусь ненависть до рослин. Я знаю приклади, де господарі вирубували дерева біля своїх домів, препогано збудованих, гадаючи, що через дерева будинок не має гарного вигляду. По скарбових селах, коли влада почала спонукувати людей садити біля хат верби, незвичайно важко було примусити, щоб поливали дерева, доглядали їх, не давали нівечити. Коли в двадцятих роках нашого віку уряд наказав обсаджувати деревами шляхи, ця річ здалася народові таким важким тягарем, що скарги й нарікання відбилися в народніх піснях, складених надзвичайно тривіально. В Великоросії багато садів, але це все майже садовина, їх розводять із крамарською метою; лісову деревину зустрінеш рідко де, бо з неї немає користі для матеріального життя. Рідко коли можна здибати Великоруса, що б спізнавав і відчував красу місцевості, любувався, оглядаючи небо, і впивався б, ні на що не звертаючи уваги, очима в озеро, освічене сонцем або місяцем, або вдивлявся у блакитну далину лісів, заслухався хором весняного птаства. Все оце майже все якесь чуже для Великоруса, він зав'яз у щоденних рахунках, у мілкій ковбані матеріальних потреб. Навіть люде освічені, скільки нам доводилося помітити, теж байдужі до краси природи; ту байдужість покривають вони деколи наслідуванням західної чужениці, а в ній, як це відомо, кому з власного досвіду, кому від людей, «добрий тон» вимагав показувати любов до природи⁴².

Фантазія в Великорусів бідна, тим то в них незвичайно мало забобонів, хоч за те незвичайно багато пересудів, і тримаються вони їх уперто. В Українців навпаки: на перший погляд, здається, що вони народ із величезними забобонами, особливо, по західному краю України це вельми б'є в очі. (Мабуть, це того, що там дуже далеко від великоруського впливу.) Трохи чи не в кожному селі існують поетичні оповідання, як мерці приходять із того світа, приймаючи на себе як-найріжнотанітніші постаті: ось померша мати приходять скупати свої дрібні діти, а он страшні упирі в о-півночі розпинаються на хрестах кладовищ і хижими голосами голосять: «*м'яса хочу*»! Вся Україна, така незвичайно багата на історичне життя, скрізь засіяна могилами; з ними злучені перекази про давнім-давні часи, і в цих переказах зпід ріжнотанітної намітки, витканої з проміння народніх вигадок, пробиваються сліди старосвіччини, не заведеної в писані літописи. Чари з своїми

42. див. стор. 108. пом. 1. [тобто примітку 52. МТ]

дивовижними штучками, світ духів у як-найріжнородніщих постатях і страховищах, од котрих волосся стає на голові й бере регіт аж до гикавки..., все те прибране в складні оповідання, у прегарні малюнки. Инколи сам народ мало йме віри в дійсність того, про що оповідає, але не покине того оповідання, доки в ньому не потухне почуття краси, або доки старе не розживеться на оновлення свого поетичного змісту новими формами.

Цілком не те в Великоросії: там, як ми сказали, самі тільки пересуди; Великорус вірить у чортів, у домовиків, у відьом бо він із діда-прадіда перенявся вірою в них; вірить через те, що не сумнівається в дійсності їх, вірить таксамо, як би вірив ув існування електричності або повітряного тиску; вірить того, що йому треба віри на те, щоб якоесь вияснити незрозуміле, а не на те, щоби вдовольнити прямування, підвестися з низини матеріяльного життя у сферу вищої творчості. Взагалі фантастичних оповідань мало в Великорусів. Чорти й домовики в них великі матеріялісти; сфера позамогильного життя, духовий світ мало цікавить Великоруса, й майже нема в нього оповідань про те, як приходять душі померших людей; а хоч і надигаєш таке оповідання, так воно запозичене з книжок, нових і старих, і скомпоноване більш у церковному, ніж у народньому характері; Зате Великорус, відповідно до духа своєї нетерпимости, вперто стоїть за свої пересуди. Мені довелося раз бути свідком одного дуже характеристичного випадку: одного пана обвинувачували за безбожність і богозневагу через те, що він зневажливо висловився про віру в існування чортів. Поміж письменними людьми, що починають що-тільки входити у книжкову сферу, можна помічати, до яких більше книжок беруться Великоруси, й на що власне в тих книжках вони звертають увагу. Як мені довелося заперімітити, так це книжки або поважні, та тільки такі, що належать просто до професії читача, й то навіть тільки те з них, що може придатися до найближчого вжитку, або ж легкі, забавні речі, що служать до розваг на хвилину, при чому читач не дивиться на будову твору, не усвідомлює собі ідеї; поетів читають — на забавку [тоді вподобують собі більш те, що може злегенька полоскотати почуття своєю ріжноманітністю або незвичайністю ситуації], або на те, щоб люде бачили й тямали, що читач людина освічена й розуміє, що вважається за гарне. Можна часто зустрічати таких, що впиваються красою поезії, але насправжки, як гарненько доторкнутись їх душі, то й побачиш, що грає не правдиве чуття, а тільки афектація, А де афектація, там немає правдивого розуміння поезії. Ніде правди діти: афектація серед освічених Великорусів — річ занадто звичайна; тим то, може, в Росії така симпатія до Французів більша, ніж до інших народів; бо Французи виявили себе народом мало поетичним, у них і штука, й письменство, а потрохи й наука — ефектовані.

Коли в Великорусів і був дійсно великий, геніяльний, самобутній поет — то це Пушкін. У своїм невмірущім, великім Євгенію Онегіні він змалював одну лишень половину великоруської народности, так звану освічену панську громаду. Траплялися вдатні описувачі і народніх звичаїв і побуту, але були це не ті поети-творці, що промовляли б мовою всієї народньої маси, сказали б те й так, за що гаряче схопилася б маса, як мимоволі повинен би сказати кожний із цієї маси, і сказати голосом поезії, а не прози. Але скажемо ще раз: не маємо й на думці відмовляти великоруському народові в поетичному елементі; навпаки, може бути, що цей елемент у них і глибший і вищий, ніж у Українців; він звернений не на сферу фантазії й почуття, а заліг у сфері волі й світлої думки.

Великоруські пісні довго не подобаються; треба вчити їх, треба перенятись їх духом, щоб порозуміти ту дуже оригінальну поезію, що, може, через те й не зрозуміла з першого разу, що чекає ще великих майстрів, котрим судилося б прикрасити її мистецькими творами.

*

Ми вже визначили різку різницю в релігійній сфері Великорусів і Українців, у тому, що в останніх не бувало розколів, і що в них не відпадали від церкви через обряди й формули. Цікаво розібрати питання, звідкіля взявся у Великорусів цей оригінальний настрій, це прямування сперечатися за букву й надавати догматичну вагу тому, що становить часто або граматичне питання або обрядовість? Здається, це має своє джерело в тій матеріалістичній вдачі, котрою взагалі визначається в суті великоруська натура. Справді, розглядаючи великоруський народ у всіх його верствах, часто стрічаємо людей справжньої християнської моральності; релігійність їх звернена на практичне виконання християнського добра, але внутрішньої побожності, пієтизму в них мало. Ми стрічаємо облуднів, бузувірів, строгих виконавців назверхніх правил і обрядів, але теж без правдивої побожності, людей, переважно байдужих до релігійних справ, котрі зверхні потреби релігії справляють за тим, що звикли вже до того, але не здають собі справи з того, чого й на що все це діється. Наостанку, між вищими, так званими освіченими, верствами трапляються маловірні або й зовсім без віри, але їх поробила ними не якабуть праця розуму й духової боротьби, а замана: їм здається, що невіра є ознака просвіти. Дійсно побожні натури творять виняток, і побожність, духовий світогляд у Великорусів — ознаки не народности, не того, що народній натурі спільне, а ознака їх власної індивідуальної окремішности. В Українців бачимо цілком супротивну вдачу. Тут власне велика сила того, чого бракує в Великорусів; в них міцне почуття божої всеприсутности. душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про божу волю над собою, сердечний порив у світ невідомого, таємного, радісного. Обряди Українці виконують, формули шанують, але не піддають їх під критику: їм і в думку не прийде — двічі, чи тричі треба співати «аллилуя», котрими пальцями хреститися; а коли б і виникло таке питання, то воно розв'яжеться, коли священик вияснить, що так постановила церква. Як би виринула потреба переіначити що з назверхніх форм, чи в богослуженню, або перекласти св. письмо, Українці ніколи б тому не суперечили, їм і не прийшла б гадка підозрівати когонебудь, що він хоче перекрутити що у святощах. Вони тямлять, що релігійні обряди заводять церква, котру представляють назверх церковні керманичі, й коли ті керманичі мусять занести що нове, не переіначуючи самої суті, то миряни повинні пристати на це, не сперечаючись; бо коли та чи інша форма або обряд визначають ту ж саму суть, то сама форма не має такої ваги, щоб варт за неї сперечатися. Нам доводилося розмовляти з релігійними людьми одної і другої народности; Великорус силкується визначити свою набожність тим, що виливає потоки слів над роз'яснюваннями назверхніх форм, букви, бере в цьому визначну участь; коли він строго православний, то його православіє полягає переважно в назверхній стороні; Українець почне виливати своє релігійно-моральне почуття, мало коли буде метикувати про богослуження, про обряди,

свята, а скаже у своїй побожності, який уплив зробило на нього богослуження, врочистість обряду, високе значіння свята й т. д. Зате на Україні й між освіченими клясами захитати віру не так легко, як між Великорусами; невіра загніжджується в душу Українця тільки після довгої, глибокої боротьби; навпаки, ми здибали поміж великоруською молоддю людей, вихованих із дитинства, здається, у строгій побожності, у сповнюванні приписаних церквою правил; але вони часом за першою легенькою зачіпкою, або часто від кількох дотепних висловів покидають прапор релігії, забувають про навчання в дитинстві й без боротьби, без ніяких переходів робляться крайніми невірами й матеріялістами. Український народ — глибоко релігійний народ у як-найширшому розумінні цього слова; чи так, чи інакше склалися його обставини, чи таке, чи інше було його виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність: це неминуче виходить із того поетичного настрою, яким одріжняється його духовий склад⁴³.

*

У громадських, розуміннях історія витиснула "на двох руських народностях свої сліди й, установила в них розуміння цілком супротивні. Прямуювання до тісного звязку частин, знівечення особистих спонук під владою загальних, непорушна законність спільної волі, висловлена немов розумінням тяжкої долі, сходяться в великоруському народі з єдністю сім'євого життя і знехтованням особистої волі ідеєю «*мира*». Це все відбилося в народньому житті тим, що сім'ї в Великорусів не ділять, власність у них спільна, оселі й села платили в старовину чинш, там невинний одповідав за винного, працьовитий робив за ледачого. Як же це глибоко лежить у душі Великоруса, видно з того, що за нашого часу, з приводу владження хліборобської справи, Великоруси, одні, під упливом залишеного московського слав'янофільства, другі, під упливом новомодного французького соціалізму, загукали скрізь про спільність. Для Українця нема нічого важчого й огидливішого, як отакий лад; українські сім'ї діляться і дробляться зараз, як тільки члени їх почують у собі свідомість потреби самостійного окремішнього життя. Опіку батьків над дорослими дітьми Українець уважає за нестерпний деспотизм. Претенсія старших братів або дядьків верховодити над молодчими братами або небожами викликає між ними запеклу ворожнечу. Кривність і свояцтво мало сприяє в Українців згоді й обопільній любові; навпаки, вельми часто люде тихі, привітні, сумирні, згідливі, непримирно ворогують ізо своїми родичами. Сварки поміж родичами, річ звичайна, і в нижчій, і вищій клясі. Навпаки, в Великорусів кривність примушує часто людину вибачати родичам, бути для них зичливішими, примушує до того навіть таку людину, що в неї зовсім немає такої вдачі супроти чужих. На Україні, щоб заховалася любов і згода поміж близькими родичами, мусять вони розійтися й яко-мога менше мати якогось спільного добра. Взаємний обов'язок, заснований не з добровільної згоди, а неминучою долею, для Українця велике ярмо, зате в Великоруса такі обов'язки найбільш заспокоюють і втихомирюють спонуки

43. див. стор. 108, пом. 1. [тобто примітку 52. МТ]

його особистої волі. Великорус, ради покірливості обов'язкові, готов сам себе приневолити любити своїх близьких по крові, хоч би душа не лежала в нього до них, він усячину їм вибачає тільки за те, що вони його кривні, чого не вчинив би він із переконання; він готовий для них на особисту жертву, визнаючи, що хоч родичі й не варті того, але ж вони «**своя кров**». Українець, навпаки, готовий, здається, перестати любити ближнього за те, що він його кривняк: родичеві він менше вибачає за його слабощі аніж чужому, і взагалі між Українцями кривність швидче нівечить добру згоду, ніж зміцнює її. Деякі Великоруси, придбавши собі маєтності на Україні, задумували часом запроваджувати в українській сім'ї великоруську міцність і нероздільність сім'ї⁴⁴, та доводили тим до якнайогидливіших сцен: не тільки рідні брати були що-години готові битись, але траплялося, що сини витягали батьків за чуби з хати⁴⁵. Що більше принцип сім'євої влади й міцності кривного звязку закорінюється в життя, то більше з нього супротивного впливу на життя. Українець тоді тільки добрий син, шанує батька-матір, коли вони дають йому повну волю й на старости літ самі підлягають його волі; брат тоді добрий для брата, коли вони живуть ніби сусіди або товариші, не маючи нічого спільного, неподіленого. Правило «*кожному своє*» заховується в нас у сім'ях; не тільки дорослий не надягне несвоєї одежини, навіть у дітей у кожного своє; в великоруських селян часто дві сестри не тямлять, котрій із них належить кожушинка, а щодо відрубної власности між дітьми, то про це нема й мови.

Примусова спільність землі й відповідальність одного перед усіма (міром) здаються Українцеві як-найнестерпнішою неволею й несправедливістю. Не сміти нічого вважати за своє, бути за наймита якогось абстрактного розуміння про *мір*, відповідати за другого, не маючи до того жадної власної охоти, — до всього цього історія не привчила українського народу. В розумінню Українця — *громада* цілком не те, що в Великорусів *мір*. Громада це добровільне товариство людей; хто хоче — належить до громади, а не хоче — виходить із неї; так водилося й на Запорожжі: хто хотів, приходив на Січ, хто хотів — виходив ізвідтіля з власної волі. Народ розуміє, що кожний громадянин є сам про себе людиною незалежною, самостійним господарем; обов'язки його супроти громади не йдуть дальше поза сферу тих відносин, які установає звязок її членів ради спільної безпечности й добра кожного. Великорус розуміє, що *мір* — є немов абстрактний вислів загальної волі, котра проковтує особисту самостійність кожного. Видима річ, що головна ріжниця виходить тут із земельної спільности. Коли член міра не може назвати своїм отой шматок землі, який він обробляє, то він уже не вільна людина. Устрій великоруського *міра* — є обмеження, тим то форма останнього, запроваджена владою, перенялася тим духом і значінням, що панують у Великорусів; коріння його лежало вже у глибині народнього життя: виходило воно морально з того ж самого прямування до тісної злуки, до громадської й державної єдности, яка, як ми показали, є відмінною ознакою великоруської вдачі. Приватна земельна власність виводиться ось яким легальним шляхом із великоруської громадської філософії: вся громада віддає свою долю в руки того, хто

44. Тут мова йде про маєтності з крепаками. О. *Кониський*.

45. див. стор. 110, пом. 1. [тобто примітка 53. МТ]

заступає собою владу, кого над громадою поставив Бог, і, значить, усі повинні йому коритися. Таким побитом, усе належить йому безумовно, як божому намісникові; звідси погляд, що все — **боже та царське**. І перед царем, як перед Богом, усі рівні. А що Бог одного підносить, нагороджує, другого карає, принижав, то таксамо діє й цар, що на землі виконує божу волю. Це найліпше відбивається у приповідці: «Воля божья, судь царевъ». Отим то народ, не нарікаючи, виносив на собі все, навіть і таке, що, здається, переходило край людського терпцю, як, наприклад, душогубства Івана Грізного. Цар чинив не по правді, лютував, але ж він був зняряддям божої волі. Супротивлятися цареві, хоч би неправедному, значить — супротивлятися самому Богу; це і гріх, і некорисно, бо Бог нашле ще й гіршого лиха. Маючи безумовну владу над громадою, цар є *государ*, себто, необмежений володар-власник усієї держави (государства). Слово «государ», визначало саме власника, котрий має право безумовно орудувати по своїй волі всім, що тільки є в його царстві, як своїми річами. Тому то давні Новгородці, виховані на інших розуміннях, і, відрубні від народности великоруської, так обурилися, коли Іван III. загадав стародавній титул *господин* перемінити на *государ*⁴⁶. Розуміння «господина» визначало людину, наділену владою й повагою; «господинів» могло бути багато, і владика був господин, і посадник⁴⁷ — господин; а «государ» — був той, про владу котрого не можна було нічого й міркувати: він був єдиний таксамо, як єдиний власник речі; Іван III. добивався бути «государем» у Новгороді, себто, стати на місце Великого Новгорода, котрий до того часу був таким «государем», яким у Великорусів був цар або князь, що станув на місце громадської волі всієї нації. «Государ» як самовладник — творив умови громадського життя, робив усе й, між иншим, наділяв землями за службу собі. Таким чином, із першого розуміння виходить, що земля належала *мірові*, себто, всій суспільности; але коли це передано — особі «государя», то останній почав роздавати землі на користування по своїй вподобі тому, кого хотів вивищити й наділити. Ми кажемо на користування, бо власників у стислому значінню цього слова не було. Те, що цар давав — він міг і відобрати в усякий час і наділити кому иншому, як це воно раз-у-раз і водилось. Як-тільки витворилися відносини робітників до такого посідача землі, то останній, натурально, набрав ваги уособленого міра, таксамо, як цар мав значіння уособленої нації. Кріпак єднав свою долю з шануванням пана: замість своєї власної волі, волею для нього стала панська воля, а там, де не було пана — його особисту волю проковтував *мір*. У панських крепаків — яка е земля, належить панові, а пан дає її обробляти людям, хліборобам, як і кому хоче; таксамо воно і в скарбових селян: земля віддана на користування мірові, а мір дає її поодиноким людям, як і кому хоче.

На Україні історичне життя йшло иншою стежкою, там не могло витворитись отаких поглядів про громаду (*мір*). Давні удільно-вічеві розуміння розвивалися далі й зустрілися

46. див. стор. 59, пом. 1. [Гобто примітка 29] МТ]

47. Посадником звався на давній Русі княжий намісник. У Новгороді посадники добилися зчасом такої влади, що без них князь не мав права ні судити, ні вести війни. Уряд цей був виборний (вибірали без реченця). Посадник скликав віче, вів переговори з сусідами, одне слово, як перевелися князі, він був начальником республіки.

з польськими; а в основах польських було чимало схожого зі староруськими розуміннями, й якщо польські розуміння перемінилися, то це від впливу західно-європейських поглядів. Споконвічного права особистої волі не проковтнула перевага громадської могутности, й не виробилося розуміння спільної власности на землю. Польські ідеї викликали у староруських тільки той переворот, що вони регулювали ці останні. Кожний хлібороб був самостійним власником свого добра; польський вплив тільки забезпечив його від самовільства народної волі, котра й перше визначалася самодіяльністю громади, як злуки вільних людей, і обгородила його володіння *de facto* правом. Таким чином, польський вплив підніс дуків і впливових, створив вищу клясу, а масу вбогого люду повернув у кріпацьку неволю. Тільки ж там польський магнат-власник не був виразником царської, а через неї й панської, волі; він володів **по праву**; кажучи по-просту, це право визначало силу, тріумф обставин і давнину роду. Так селянин не міг надати свому панові жадного значіння священної волі, бо він не розумів абстрактного права, бо він і сам із нього користав, а якогось уособлення він не бачив, бо його пан — був людина вільна. Натурально, і кріпак бажав при першій змозі зробитися вільною людиною, а отже в Великоросії він не міг цього бажати, бо він тямив, що його пан також залежна людина, залежна від іншої вищої волі так, як він був залежний од пана.

Поміж Українцями вельми рідко траплялося, щоб кріпак був щиро прихильний до свого пана, щоб його єднала з паном безкорисна, номов сина до батька, любов; а між Великорусами це водиться частенько; в них трапляються зворушливі випадки сердешної прихильности кріпаків до панів. Кріпак, слуга, невільник іноді з цілої душі, з цілого серця прив'язаний до свого пана, навіть тоді, коли пан нехтує ту прив'язаність. Панське добро він береже немов своє власне, радіє, коли честилюбний пан здобуде собі честь-повагу. Нам доводилося бачити панських слуг, що їм повіряли орудувати якоюсь панською справою. Самі довіренники були природні дурисвіти, на користь свого пана ошукували кожного, але супроти свого пана були по-аристидівськи чесні і щиросердечні. Українці навпаки: вони виправдовують приповідку: вовка скільки не годуй, він у ліс дивиться. Коли кріпак-слуга не обдурить свого пана, то тільки через те, що він нікого не обдурює; коли ж він спокусився на дурисвітство, то насамперед обдурить свого пана. Великоруси зроду, що понабували собі на Україні маєтки з кріпаками, дуже часто жалуються на Українців. Даремно старались вони доброю поведінкою і справедливістю прихилити до себе Українців-кріпаків; панські роботи раз-у-раз роблено знехотя, аби-як, і тим то між вищою клясою в нас поширилося переконання, що Українці — люде ледачі, Не мають ні щирости, ні прихильности, що острахом більш візьмеш у них, аніж ласкою, й через те добрі пани робилися суворими і звичайно старались оточувати свою парсону Великорусами, а з Українцями водилися наче з людьми чужого народу. Те саме і ще гірш для Українця — *мір* у великоруському значінню цього слова. Щодо закидів Українцям за ледачість, то ледачими вони робляться в умовах, чужих їм громадських основ кріпацького або мірського права: останне для Українців, не скованих ланцюгами спільної власности на землю, визначає звязок ріжних умов, що спиняють особисту волю людини орудувати собою і своїм добром по-схочу, що наближають їх до мірського ладу. А так узагалі докір за ледачість річ несправедлива; можна навіть запримітити, що у своїй природі Українець

любить працю більш, аніж Великорус, і він завсіди визначається цим тоді, коли тільки є воля для його праці.

*

Цілком інші відносини української народности до польської. Коли український народ стоїть далі від польського, ніж од великоруського щодо мови, так зате далеко ближчий він вдачею й основами народнього характеру. Протилежности такої, яку ми запрпмітили між Українцями й Великорусами, або хоча схожої на неї, немає між українською й польською народностями ні у внутрішній, ні в назверхній стороні життя; навпаки, коли б довелося вказати на головні ріжниці між Великорусами й Поляками, то ми мусіли б удруге сказати багато дечого з того, що вже сказано про Українців.

Але ж, не зважаючи на цю близькість, є безодня, що розділяє ці два народи, та ще до того така безодня, що чи і спроможемося ми коли збудувати почерез неї міст. Поляки й Українці це ніби дві близькі вітки, котрі розвилися цілком супротивно; одні зростили в собі й угрунтували основи панства, другі — мужицтва, або, висловлюючись загально прийнятими словами: Поляки — народ глибоко аристократичний, Українці — глибоко демократичний. Але оці терміни не зовсім одпові-дають умовам нашої історії й нашого побиту: бо, як польська аристократія занадто демократична, так, навпаки, українська демократія аристократична. В Поляків — панство шукає зрівняння у своєму стані; на Україні з народу, рівного правами і станом, виходять спанілі особи, а маса, виділивши їх, прямує знову проковтнути їх у собі. До пня польської аристократії ніяким чином не прищепився феодальний устрій, шляхта не допускала, щоб між нею в одних було більше прав, у других менше. Зі свого боку, український народ, складаючи свою суспільність на основах як-найповнішої рівности, не спромігся вдержати її і зміцнити так, щоб не появлялись особи й родини, що прямували стати родами з правом переваги і з владою над масою народа. Маса, своєю чергою, обурювалася на таких або німою знеохотою, або явно супротивляючись. Придивіться до історії Новгороду — на півночі⁴⁸, а Гетьманщини — на півдні. Демократичний принцип народньої рівности служить підкладкою, на котрій раз-у-раз із народу встають вищі верстви, а маса хвилюється і примушує їх осістися знову. В Новгороді кілька разів натовп черні, на розворушливий голос вічевого дзвона, руйнує й палить до-щенту Пруську вулицю — оце кубло бояр; на Україні *чорна* або *чернецька рада* кілька разів винищує *значних кармазинників*; та не знищується Пруська вулиця в Новгороді, не переводяться *значні* по обох боках Дніпра. І там, і тут ця боротьба валить громадську будівлю й кидає її на здобичу народности, що більш спокійна, що ясніше розуміє потребу міцної громади.

Дивно, як довго і скрізь народ зберігає заповітні звичаї і вдачу своїх пращурів: у Чорноморрі, на Запорозькій новоселиці, після зруйнування Січі витворилося те ж саме, що колись на Україні. Із куренів, що становили громади, виділялися люде й заводили собі

48. Автор заступає ту думку, що Новгородці ближчі до Українців, аніж до Москалів, див. стор. 18 [тобто ст. 7. МТ].

на відшибі хутори. В українському селянському побуті діється майже те саме у своїй сфері: заможні сім'ї, піднімаючись понад масу, змагаються до переваги над нею, й за те вони масі ненависні. Але маса не тямить того, щоб людина могла позбуватися самодіяльності, в неї нема такої засади, щоб маса проковтувала особистість. Кожний із маси ненавидить дуку, значного, не через те, що в голові пестить якусь утопію про рівність, а просто завидливо йому й досадно чому й він не такий.

Доля українського народу склалася так, що люде, котрі випиналися з маси, звичайно тратили й народність, перевертаючись — колись на Поляків, а тепер на Великорусів: українська народність раз-у-раз була, як іще й нині зістається добром народньої маси. Коли ж отих, що вип'ялися з маси, доля повертала знов у сферу прадідівської народности, то вона знов повертала їх у масу й позбавляла їх придбаной переваги.

З польською народністю сталося навпаки: там ті, що випиналися з маси, якщо вони були Поляки, не робляться перевертнями, не йдуть назад, а вироблюють міцний стан. Історія звязала Українців із Поляками так, що велика частина польської шляхти є не що инше, як перевертні-Українці, а власне ті, що, через сприятливі для них обставини, виділялися з маси. З того то в відносинах цих двох народностей і виробився такий погляд, що польська народність — панська, а українська — хлопська, мужицька. Такий погляд існує й досі й виявляється в заходах Поляків щодо так званого зближення з Українцями. Поляки, що балакають про братерство й рівність, супроти Українців показують себе панами. Під ріжними формами висловів вони кажуть до них: будьте Поляками, ми хочемо вас, хлопів, поробити панами. Й ті Поляки, в чесні й ліберальні наміри котрих ми віримо, кажуть у суті те ж саме: коли не йде мова про верховодство і пригнічення народу матеріяльне, то безперечне й явне є їх бажання здушити і знищити Українців духово, поробити їх Поляками, відобрати в них їхню мову, їх світогляд, усю їх народність, перевернувши її в польську — як усе оце так виразно проявляється в Галичині.

1861 (1872).

Від Редакції.

Переклад розвідки «Дві руські народности», яким ми користувалися в нашому виданні, належить *Олександрові Кониському*, що помістив його у згаданій на ст. 7. «Руській Історчній Бібліотеці» під криптонімом **Θ. В.** і присвятив його видавцеві «Іст. Бібл.», Олександрові Барвінському. Переклад цей загалом гарний, та на теперішні часи сильно застарілий і, крім того, неповний⁴⁹, Кониський дещо тільки переповідає, дещо сам то доповняє, то додає⁵⁰, тим то довелося його місцями виправляти, місцями ж перекладати зовсім наново, бо ж, при зрівнянні з московським оригіналом⁵¹, виявилися дуже великі прогалини й недостачі перекладу. Редакцію перекладу пророблювано двічі; раз проводив її проф. Дмитро Дорошенко, зрівнюючи переклад із оригіналом, другий раз зробила те ж саме редакція «Загальної Бібліотеки». То ж, беручи по правді, це видання — то, властиво, *нова перекладна* праця. Але ми проте поклали на заголовному листі перекладчиком Кониського, бо на цілій роботі так і спочиває його рука, цілий вік обвіяний його духом; крім того, в перекладі ті місця, що годилися з оригіналом, полишено в цілому так, як їх переклав був Кониський, замінюючи тільки застарілі слова та ті його неологізми, що не прийнялися в нашій письменницькій мові — новішими, загально вживаними висловами.

Порівнюючи переклад Кониського з оригіналом, ми наскочили в першому на декілька, навіть довших уступів⁵², яких у московському тексті не було. Можна здогадуватись, що

49. н. пр., пропущений цілий уступ про походження Великоросів, стор. 52 — 55 [од слів «Початок цієї народности ..» стор 52 [тобто ст. **20. МТ**] до слів: «В XII. ст. Володимир .. стор. 55 [тобто ст **21. МТ**]] цей уступ переклав проф. Д. Дорошенко. Таксамо дальшній уступ на стор. 55 [тобто ст **21. МТ**] від слів: «Ми добачаємо тут прямування ...» перекладений теж проф. Дорошенком; у Кониського він виглядав гак: «На якому ж корінню росла ота величезна держава, якою став Володимир під впливом випадків, що наступили згодя, надаючи його ростові відповідний спосіб? Злучення частин в одно, пильнування під знаменем релігії й божого благословення позабирати чужі землі, опора на масу, покірливу силі, коли сила простягає до неї руки, щоб обороняти її, доки та маса їй потрібна, накінець — віддання народнього права в руки своїх прихильників, оце все коріння, на якому розрісся Володимир, і яке тоді вибивалося ще молодими парітками. Татарське завоювання помогло ростові. Без його підпомоги східна руська натура, під впливом старих засновин особистої волі, що мали верх на других руських землях, витворила б щось инше. Завоювателі надали руським землям нову мету: злучення розділених руських країв.» Чи ці слова були в первісному тексті Костомарова, чи вони належать Кониському, нам *тепер* сказати це годі, не маючи нід руками текст у «Основи».

50. пор., н. пр., в оригіналі: «Литовское владычество сплотило разрозненные части Ю. Р.» (у нас стор. 43) — в Кониського: «Лад було пристарів, руйнувався, але його відновило володіння Литви, таксамо, як колись Литовська Русь, прибувши на Дніпрові береги, піддержала й відновила підтоптані сили, поруйновані угнітом чужинців» (в вид. О. Барв. ст. 16) і т. д.

51. Н. И. Костомаровъ.: Собрание сочинений, Т. I, С.-Петербург, 1903 (изд. Литер. фонда).

52. На стор. 84. [там де примітка **42. МТ**] після уступа, що кінчається словами : . . «вимагає показувати любов до природи», йшли такі слова:

«Свою запозичену любов до природи Великорус звертає на такі річі, що видаються з сфери звичайних, оточуючих образів, і втішає свої очі штучно випещеними камеліями, магноліями, рододендронами, а про те йому й байдуже, що правдиве почуття, спосібне зловити й оглядати поезію природи, тут якраз не

Кониський робив свій переклад із «Основи», або з якогось, давнішого видання, яке Костомаров пізніше (1872. р.) переробив та повикидав із нього те, що йому здавалося непотрібним. У нашому виданні ті уступи теж пропущені. Але за те ми помістили всі колишні додатки й пояснення перекладчика⁵³, що були в виданні О. Барвінського, та

знайде природи. Таке чуття швидко відвернеться від оздоблених калік і повернеться до кленів, дубів, лип і беріз наших гаїв тай оглядатиме нештукований, хоч убогий, та не иопсо-ваний, не покалічений світ божих сотворінь.»

Таксамо на стор. 91. [там де примітка 43. МТ] після кінцевих слів: ... «його духовий склад», ішов оцеї великий уступ:

«Українська народня поезія релігійна й супротивна аналізі. В душі Українця живе віра в красу, а аналіза нівечить віру, дробить суцільність тої постати, яку душа любить і оглядає. Та й те сказати: істота краси не дасться аналізувати через те, що ми не тямимо корінних причин узагалі. Можна аналізувати хіба той матеріал, у котрому визначається краса. Можна музичний струмент розібрати на частини й вислідити частини найдо-кладніще: можна вислідити закони авуків, стежку передавання їх через повітря нашому чуттю, але не можна схопити й подати під дрібний розгляд причини вражінія, що робить на нас сполука звуків. Бралися матеріялісти стежкою розгляду з'явищ дійти до істоти вражінія, котре впливає в нашу душу від краси. Отже нічого не добули з того. Французи, як сказано вже, народ глибоко непоетичний, ще в минулому столітті оповістили теорію краси, збудовану на основах його істоти у простому приподоб-ленню природі. Ся думка прийшлася до душі Великорусам: її й за нашого часу говорили, й говорили щиро ті люде, в яких стало щирости говорити те, що вони справді почувають. Хто має в собі живу струну поезії, того нічим не можна запевнити, що у творах штуки нема духової творчої сили; не можна через те, що він сам почуває ту силу. Таксамо жадним доказом матеріалізму не можна запевнити, що не існують духові основи того, хто почуває їх у собі й за тим не потребує жадних доказів, як, усе-одно, не потребуймо ми доказів на те, чи холод чи тепло довкола нас, бо про це говорить нам наше тіло.

З життям поезії в душі, з почуттям краси, із вдачею розуміти її, міцно звязана свідомість моральности й добра. Матеріяліст розуміє в добрі користь. Коли він ізроду вже добрий, він свою добрість визначає тільки тим, що готовий робити другим те, що вважає за корисне. Найвище визначається його добрість тоді, коли він не змагається вчинити другому те, чого сам не визнає за корисне, але що другому здається за таке. Переважно добродійство його виходить із такого снльоїзму: коли я робитиму добро другим, то п мені його робитимуть. Цілком що инше в чоловіка, наділеного даром і звичкою почувати в собі живу душу, бачити її духовим поглядом у звернхніх постатях: він не аналізує добра, а оглядає його в спільности, і вся його духова натура переймається добром. Добро, ставши фактом у матеріальному побиті, може визначитися тим, що ми звемо користю; але той, хто діє добро, не думає про користь, а бачить перед очима добро саме в його моральній доскональности. Хто діє Яовро ради користи, той неминуче питає себе: чи буде яка користь із того, що я замірився зробити. Хто ж любить добро, не вважаючи на користь, той не міркує, а робять добро; бо так йому каже почуття й розумне оглядшняя краси добра.»

53. крім, звичайно, оцеї застарілої вже замітки, що була на стор. 94, [там де примітка 45. МТ] замітки про становище російських лібералів і російського уряду щодо розділу сім'ї: «На превелику дивошжу, великоруські ліберали й російський уряд, чи не тямлячи цього, чи що, дбають тепер про видання закона, котрий би забороняв скрізь по Росії розділ сім'їв, щоб сини виходили на одшнб. Одні кажуть, що це піднесе економічний добробут народа, а другі кажуть, що цей закон, крім того, матиме вагу задля обрусіння України; а ми скажемо, що цей закон внесе в українську сім'ю, доволі вже деморалізовану обрусінням, конечну деморалізацію! Він зробить вкраїнській сім'ї настояще пекло, він гірш чуми і холери знівечить український народ.»

тільки додали дописку *О. К — ий*. Ті пояснення, де це зазначено, належать проф. Дорошенкові, всі інші редакції «Заг. Бібліотеки».

Подаючи окремим виданням розвідку Костомарова, ми почуваємо себе до милого обов'язку скласти на цьому місці подяку колишньому редакторові «Руської Історичної Бібліотеки» п. радн. Ол. Барвінському за ласкавий дозвіл передрукувати «Дві руські народности» в нашій «Бібліотеці», п. Волод. Дорошенкові за технічну поміч, а п. проф. Дм. Дорошенкові за передмову й першу редакцію цієї розвідки батька нашої історії.

В. Верниволя.